

Сергій Копилов, Іван Боровець

**ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ВИМІР
ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА
(до 75-річчя від дня народження)**

**Кам'янець-Подільський
2023**

УДК 930(477)Степанков
ББК 63Д
К65

*Друкується за ухвалою вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 10 від 30 серпня 2023 р.).*

Рецензенти:

В. В. Газін – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський).

В. М. Матях – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України (м. Київ).

Копилов Сергій, Боровець Іван

К65 Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова (до 75-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський: «Друкарня «Ру-та», 2023. 148 с.

ISBN 978-617-8323-41-7

У монографії розглянуто науковий доробок відомого сучасного українського історика Валерія Степанкова у царині дослідження проблем історії національно-визвольної боротьби українців та державотворчих процесів XVII ст. Простежено становлення та еволюцію теоретико-методологічних засад роботи науковця в контексті суспільно-політичних процесів та розвитку української історіографії II половини 1960-х – на початку 2020-х рр. З'ясовано, що на сучасному етапі для його методологічного інструментарію є характерним ефективне комплексне поєднання позитивізму, недержавницької школи, школи «Анналів», «нової соціальної історії» та цивілізаційного підходу. Виокремлено та проаналізовано на основі діахронного й компаративного методів стрижневі проблемно-сюжетні лінії в одноосібних працях вченого: селянство і соціальна боротьба; козацький стан; українська державна ідея; національно-політична свідомість; політична еліта; постаті Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка; компарація Української революції з подіями в Європі; відносини між Українською державою та Московією, Османською імперією, Кримом, а також взаємини з Річчю Посполитою, Швецією й Трансільванією; авторські рецепції здобутків української та зарубіжної історіографії у висвітленні проблеми; авторські дискусії із сучасними колегами-істориками. Книга буде пізнавальною і корисною для науковців, студентів, усіх хто цікавиться історією.

УДК 930(477)Степанков
ББК 63Д

© С. Копилов, І. Боровець, 2023

ПЕРЕДМОВА

Антропологічний поворот двох останніх десятиріч ХХ ст. у світовій історіографії актуалізував дослідження інтелектуального зрізу розвитку історичної науки в напрямі створення творчих біографій учених, які визначали і визначають поступальний розвиток гуманітаристики в країнах цивілізованого світу. Персональна історія виокремилася в одноосібний напрям досліджень, адепти якого є творцями і популяризаторами життєпису інтелектуалів, найголовніші події біографії яких ретранслюються через процес формування й розвитку їхнього внутрішнього світу, результати наукової творчості – опубліковані одноосібні або колективні монографії, наукові статті, рецензії, доповіді на наукових конференціях та ін. По суті, особистісні історії є результатом органічного переплетіння трьох начал – життєвого шляху, наукової творчості і соціально-культурного середовища. Водночас створення історіографічного портрета історика на підставі аналізу його праць і творчої лабораторії можливо лише із урахуванням сучасної йому історіографічної ситуації, всебічного виміру епохи/епох, які він досліджує, враховуючи створені тоді ж джерела, що слугують основою в його дослідницькій практиці, а також висновків попередників щодо досліджуваних подій.

Професор Валерій Степанков – визначний український історик й авторитетний організатор вищої історичної освіти й науки, підтвердженням чого є 52-річна викладацька діяльність на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і, зокрема, 15-річна діяльність на посаді завідувача кафедри (1999-2006 рр., від 2015 р. й дотепер).

Валерій Степанович – глибокий і блискучий знавець українських, польських і російських писемних джерел з історії епохальної боротьби українців за самостійність витвореної держави в полум'ї революції 1648-1676 рр. Його дослідження збагатили вітчизняну гуманітарну сферу відкриттями в ранньомодерній історії, джерелознавстві історії України та українській історіографії. Ім'я В. Степанкова, як співавтора концепції Української національної

Переднє слово

революції XVII ст., широко відоме вітчизняним науковцям, а також історії українсько-польських, українсько-турецьких та українсько-кримських відносин – зарубіжним авторам. Загалом праці вченого (одноосібні й у співавторстві) з історії козацтва й української дипломатії, Української революції і державотворення XVII-XVIII ст. є ґрунтовним доробком у вивченні політичної історії України ранньомодерної доби.

Участь професора В. Степанкова в науковій раді академічного «Українського історичного журналу», редакційній колегії щорічника Інституту історії України НАН України «Україна в Центрально-Східній Європі», у редколегіях кількох вітчизняних фахових видань та авторитетного наукового журналу діаспори «Український історик» слугують відображенням визнання в академічній спільноті наукових надбань ученого. За цією заслуженою репутацією ювіляра – роки клопітких досліджень і потрактувань українських, польських, єврейських, турецьких і вірменських джерел, інших писемних документів, унікальна ерудиція та любов до своєї справи.

Наукова і педагогічна діяльність В. Степанкова була гідно поцінована академічною спільнотою та Українською державою. За значний внесок у розвиток української історичної науки йому було присуджено Премію імені Михайла Грушевського НАН України (1993 р). У 2001 р. він став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, а також був нагороджений: Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом (2003), знаками Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» і «Петро Могила» (2006-2007), орденом «За заслуги» III ступеня (2007), відзнакою Президента України «Хрест Івана Мазепи» (2010), відзнакою НАН України «За наукові досягнення» (2019). У 2021 р. йому призначено стипендію Кабінету Міністрів України за видатні заслуги в сфері вищої освіти. Загалом на листопад 2023 р. Валерій Степанович має у своєму творчому доробку понад 500 наукових, науково-популярних праць, посібників і підручників, написаних індивідуально й у співавторстві, зокрема близько 70 монографій, книг, підручників, брошур тощо.

Здавалося б, такий тривалий час служінню примхливій богині Клію та участь у підготовці вчителів і викладачів історії, професійних учених-істориків мав бути належно відображений у публікаціях, дослідженнях його життєвого шляху і наукової творчості. Але насправді список праць про В. Степанкова досить скупий. Крім традиційних для української історіографії публікацій до ювілеїв ученого та коротких відомостей біографічного жанру в різноманітних виданнях довідкового характеру (енциклопедіях, довідниках, покажчиках), нічого узагальнювального не створено. Та й сам Валерій Степанович не хоче вдаватися до жанру мемуаристики (винятком є невеличкі спогади про вчителів і колег) або автобіографічних публікацій.

Підготовлена колегами професора В. Степанкова по кафедрі всесвітньої історії монографія є спробою створення історіографічного портрета відомого українського вченого. Книга структурно поділяється на дві частини. У першій розглянуто еволюцію теоретико-методологічних засад його наукової творчості впродовж другої половини 1960-х – початку 2020-х рр. (формування залюбеності в історію визвольної боротьби українців у революційну добу XVII ст., перші кроки становлення науковця, формування історика професіонала, розквіт таланту вченого), а в другій – проаналізовано проблемно-сюжетні лінії у працях ювіляра (селянство і соціальна боротьба, козацький стан, українська державна ідея, національно-політична свідомість, політична еліта, постать Богдана Хмельницького, постать Дмитра Дорошенка, галерея коротких історичних портретів, компарація Української революції з подіями в Європі, українсько-московські взаємини, українсько-річпосполитські взаємини, українсько-турецькі взаємини, українсько-кримські взаємини, взаємини Української держави зі Швецією і Трансільванією, авторські рецепції здобутків української історіографії XIX – початку XX ст., оцінка висвітлення проблеми в зарубіжній історіографії, дискусії із сучасними колегами-істориками). У додатках розміщено бібліографічний покажчик праць В. Степанкова, опублікованих упродовж 2018-2022 рр. Книга виходить на відзначення 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова і є скромним пошануванням ювілею історика-інтелектуала, Учителя і педагога з великої літери.

ЧАСТИНА І

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ДОСЛІДНИКА

*Дитинство. Перша залюбленість в історію визвольної
боротьби українців у революційну добу XVII ст.*

Українська історіографія на сучасному етапі демонструє суттєвий поступ у процесі набуття наукової та методологічної зрілості. Вагому роль у цьому відіграє активність дослідників, які попри матеріальні та організаційні труднощі й перешкоди, часто за рахунок власних особистісних ресурсів, через самообмеження і навіть самопожертву сприяють розвитку вітчизняної історичної науки. До їх кола безсумнівно належить доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Валерій Степанович Степанков.

Важливим підґрунтям успіху в будь-якій професії є особистісно-соціальний портрет людини. Характер Валерія Степановича, з психологічної точки зору, є цікавим й доволі рідкісним поєднанням імпульсивного холеричного темпераменту та інтровертного типу поведінки. Завдяки першому елементу ювіляр сповнений вибухового ентузіазму, самовіддано, а в чомусь фанатично й до самопожертви налаштований на наукову працю, яка не здається йому ні марною, ні нецікавою. Трудячись над дослідницькими проектами, він завжди бачить, або ж шукає і віднаходить нові грані й перспективу, причому свої міркування висловлює в прямій і дещо різкуватій формі, не оминаючи гострих кутів і не уникаючи дискусій. Натомість інтроверсія додає аналітичної концентрації під час роботи та формування історичної емпатії щодо предмета дослідження. Тому він легко досягає нереального для багатьох інших «занурення в епоху», пропускає її події й процеси, вчинки історичних постатей крізь власні переживання. Вказаний набір, сукупно з глибокими професійними знаннями, постійними саморефлексією, самокритикою й самовдосконаленням, забезпечив історика здатність до нестандартних поглядів, оцінювальних ракурсів й звідси до оригінальних, але завжди чітко обґрунтованих висновків.

Серйозну роль у формуванні майбутнього дослідника відіграло соціальне оточення, насамперед сімейне виховання. Згідно зі спогадами В. Степанкова, як батько, так і мати різко негативно

сприймали людські фальш, лукавство, крутість, двоєдушність, підступність та ін. У повсякденні повоєнного провінційного подільського села, особливо у поведінці багатьох тогочасних владних та наближених до них осіб, таких прикладів було чимало. Відтак малий Валерій, очевидно, неодноразово випадково (чи не випадково?) ставав свідком обговорення батьками схожих епізодів та чув від них слова осуду. Ця системна «ідейна обробка» дала логічний педагогічний результат – хлопчик виріс із загостреним відчуттям справедливості, розвинутим почуттям честі, власної гідності та іншими моральними чеснотами, що стали фундаментом його особистісного й професійного світогляду.

Образне дитяче сприйняття зазвичай найкраще зберігає напружені (позитивні або ж негативні) життєві ситуації. Наш ювіляр згадує про епізод із віку близько 5 років, коли в рідне село «заскочила» група вояків Української повстанської армії (мабуть здійснювали вилазку з-за Збруча). Повстанці з'явилися до їхнього дому в пошуку батька, який очолював сільську раду. Зустрівши молододу жінку, котра розмовляла російською мовою, з дітьми на руках (сестричкою) і малим хлопчиком, не стали їх кривдити. Імовірно, цей випадок теж відіграв певну роль у становленні особистості дослідника, навіть хоча б тому, що закарбувався в пам'яті. Уже в ранньому дитинстві отримав можливість замислитися над пропагандистським лицемірством комуністичної влади. Батько-фронтовик розповідав сину відверту правду про жахіття війни й обурювався безглуздою міфологізованою героїзацією солдатських буднів у радянському кінематографі. В. Степанков згадував, що мати, будучи звичайною бібліотекаркою, не побоялася «різати правду-матку» у вічі секретарю обкому партії, але від негативних наслідків її врятував, як не парадоксально, саме її низький посадовий статус, що ніяк не в'язався з уявленнями антирадянської діяльності.

Відтак сформоване у хлопця критичне ставлення до реальності задля мети «to find myself» (знайти себе) мало збалансуватися якимось вагомим взірцем компенсаційного позитиву. На наш погляд, це сталося у 6 класі, коли він із захопленням прочитав повість Я. Качури «Іван Богун» [5, с. 9], яка відкрила шлях до залюбеності в історію та формування українського патріотизму. Майбутній історик таким чином отримав ціннісний дороговказ, що спрямував його не на «битий шлях» життя, яким користуються «сірі маси», а

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

на тернисту, проте індивідуальну стежку яскравої особистості. Висловимо «крамольну» думку, що саме цей момент, а не традиційне пояснення самого ювіляра про нестачу просторової уяви [4, с. 9; 18, с. 15], зумовив, на підсвідомому рівні, його вибір здобуття вищої освіти не в точних науках, а на історичному факультеті.

Так сформувався перший рівень світогляду ювіляра, подальші напластування на який шліфувалися як постійним самовдосконаленням, так і студентським та армійським середовищами, колективами, у яких проходила перша трудова діяльність, входженням у викладацьке коло нещодавно закінченого вишу, зав'язуванням перших контактів серед академічного наукового загалу [13, с. 24-25].

Перші кроки становлення науковця

У статусі студента другого курсу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського з 1966 р. Валерій у науковому гуртку обрав тему, в яку був закоханий з підліткового віку – боротьба українців за незалежність від Польщі. Вона отримала назву «Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Поділлі й Південно-Східній Волині» [4, с. 10]. Це ознаменувало початковий етап (тривалістю приблизно 10 років) наукової кар'єри В. Степанкова. Перші кроки в науку студент робив за підтримки доцентів П. Щербина, П. Лаптіна, І. Винокура та професора Л. Коваленка. Саме вони прищепили йому смак до роботи з історичним джерелом, уміння зіставляти факти, думати та оформлювати результати своїх роздумів у слові [17, с. 7-8]. Науковий керівник дипломної роботи доцент П. Щербина, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їх розвитку, надаючи повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Позитивний вплив на розвиток творчої особистості В. Степанкова здійснила демократична атмосфера історичного факультету, очолюваного доцентом А. Копиловим та кафедрі історії, керованої професором Л. Коваленком [2, с. 4].

Уже тоді відзначався самостійністю мислення. У 1967 р., презентуючи результати своїх пошуків та міркування у виступі на інститутській студентській науковій конференції, не побоявся «зачепити» у своїй критиці одного з корифеїв української історичної науки, за що отримав зауваження від П. Лаптіна в стилі «яйце курку не вчить» [14, с. 193].

У ролі молодого викладача кафедри загальної історії проблемою його дисертаційного дослідження стала «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.)». Захоплений темою, В. Степанков продовжував розмірковувати над її аспектами навіть проходячи строкову військову службу. У листі до завкафедри загальної історії Л. Коваленка від 6 серпня 1971 р. він писав: «Ця тема мені чомусь дуже подобається. Можливо тому, що дуже люблю Україну і її важке історичне минуле. Адже визвольна війна, це, можна сказати, одна з найбільш яскравих її сторін. В теоретичному плані досить цікавим є питання визрівання суб'єктивного фактору нац.-визв. війни 1648-1654 рр. Без нього ніколи повстання не може охопити весь народ і перетворитися в подію в масштабах всієї країни» [10, с. 548]. Під суб'єктивним чинником автор листа розумів рівень соціальної національної самосвідомості українців і їх готовність боротися за свої ідеали.

Варто зазначити, що молодий науковець не йшов за трендами моди. У той час свідомо насаджувалася практика переорієнтації уваги вчених на дослідження сюжетів новітньої історії та історії державно-ідеологічних інституцій радянської доби, а працювати в періодах більш віддалених вважалося неprestижним [12, с 12]. У міркуваннях історика-початківця безперечно превалював марксистський оцінювальний підхід. У згадуваному листі читаємо: «Так як визвольна війна була також класовою боротьбою селян проти феодалів (польських і українських), то не слід, на мою думку, змазувати, згладжувати протиріччя між козацькою старшиною на чолі з Б. Хмельницьким і істинно антифеодальним рухом широких народних мас на чолі з М. Кривоносом, його сином Кривоносенком, Степкою, Д. Нечаєм. І. Богун, здається мені, спочатку стояв на поміркованих позиціях і лише пізніше, можливо, став більше схилитися на сторону антифеодальних сил» [10, с. 549].

Було домовлено, що науковим керівником роботи В. Степанкова стане відома дослідниця козацтва О. Апанович. Він встиг отримати від неї перші консультації, зокрема вона зорієнтувала дослідника на необхідність глибокого вивчення джерел й застерегла від спокуси «підганяти» висвітлення подій під ту чи іншу схему [3, с. 9]. Але в перебіг подій втрутився макрополітичний чинник «маланчуківщини». О. Апанович була звільнена з роботи в Інституті історії АН України формально на підставі скорочення штатів, а фактично – за

небезпечну тему, яку досліджувала як працівник інституту. Формально виконувати функції наукового керівника В.Степанкова вона вже не могла, хоча й продовжила надавати цінні поради. Очевидно, тоді чи не вперше молодий викладач задумався над шкідливістю владного тиску на наукову творчість істориків й став рухатися, за домогою термінологією, у категорію «сомневаючихся».

За визнанням В. Степанкова, першим потужним ударом по його марксистському світогляду як дослідника було ознайомлення влітку 1976 р. у бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна (м. Ленінград) із забороненою в УРСР «Історією України-Руси» М. Грушевського [1, с. 28; 5, с. 11], базованої на національній народницькій концепції тлумачення вітчизняної історії. Це започаткувало тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини [7, с. 8].

Формування історика-професіонала

Із цього часу відраховуємо другий період його наукової діяльності, що тривав до 1989 р. й характеризувався нелегким, з огляду на характер історика, балансуванням та маневруванням між власним бажанням і зовнішньою необхідністю. Так, уникаючи означення «українська», науковець використовував термін «гетьмансько-старшинська державність» [38, с 61; 52, с 113]. Доводилося постійно вдаватися до вбивчої автоцензури, аби текст статей та дисертаційної роботи відповідали офіційним ідеологічним вимогам. Тому автореферат кандидатської дисертації містить сюжети відверто політизованого характеру. Серед них – посилення на пасаж із доповіді Л. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС: «відживають окремі прояви націоналізму та шовінізму й факти некласового підходу до оцінки історичних подій» [42, с. 3]. Актуальність дослідження визначена «необхідністю своєчасно і рішуче давати достойну відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму» [42, с. 4]. Згадані в тексті умови різкого загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, очевидно, були пов'язані зі згортанням «розрядки» у взаєминах СРСР та США через радянську інтервенцію в Афганістан у грудні 1979 р.

Але вражає широка джерельна база роботи з архівосховищ та рукописних відділів бібліотек Києва, Львова, фотокопії і мікрофільми бібліотек Польщі. Автор структурував використані джерельні матеріали за різними групами, що на той час було новітнім методом аналізу джерел. Віднаходимо й завуальовані натяки на те, що хотів сказати читачу. Наприклад, цензура пропустила в текст ав-

тореферату вислів «українська феодальна державність» [42, с. 4], що, на наш погляд, можна вважати успіхом у тогочасних суспільно-політичних умовах. Дослідник не підкорився цілком марксистській соціологічній схемі в оцінці соціальних відносин у Гетьманщині: «Навряд чи буде обґрунтовано зводити взаємини селянства і гетьманської влади лише до боротьби експлуатованих (селян і козацької голоти) проти експлуататорів (козацької старшини). Безперечно, частина представників козацької старшини (особливо вихідці з дрібної шляхти), прагнули зайняти місце вигнаних поміщиків і перетворитися у землевласників феодального типу. Але цього їм не вдалося досягти» [116, с. 74].

Заслугує на увагу публікація в «Українському історичному журналі» (1975 р.) про соціальну боротьбу в 1649-1650 рр. Стаття не містить покликань на класиків марксизму-ленінізму та подає об'єктивну картину подій [19, с. 82]. В. Степанков на основі аналізу доступних на той час українських та польських джерел виокремив соціальні суперечності в українському суспільстві та внутрішню боротьбу в середовищі козацької старшини, спрямовану проти політики примирення Б. Хмельницького з Польщею. Вказав, що гетьман не наважився вдатися до репресій проти радикально налаштованої групи старшини (полковники Д. Нечай, син М. Кривоноса Кривоносенко, М. Гладкий) та, ймовірно, що мовчки погодився з існуванням справжньої (!) селянсько-козацької армії, очолюваної Д. Нечаєм та його однодумцями. Тобто верхівка козацької старшини не наважилася перейти в наступ проти бунтівного селянства і нереєстрового козацтва [41, с. 99]. Єдиним ідеологічним моментом у статті є характеристика Хмельницького як «непримиренного ворога шляхетської Польщі і палкого поборника воз'єднання з братнім російським народом» [41, с. 102].

Як зазначила В. Матях, Валерій Степанович уже у своїх перших напрацюваннях продемонстрував схильність віднаходити в, здавалося б, заїжджених проблемах і питаннях важливі для розуміння цілого, проте не враховані попередниками, аспекти, проникати в їхню сутність, на підставі скрупульозного добору та осмислення свідчень джерел робити обґрунтовані висновки та узагальнення [12, с. 15-16]. Наукова новизна його дослідження полягала в тому, що автор першим звернув увагу на соціальні аспекти подій Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну [17, с. 8]. Важливим

внеском дисертанта було виведення власної статистики повстань і заворушень та соціального походження їх лідерів, самостійну підготовку спеціальної карти цих виступів. Вражений професор Д.П. Пойда у приватній бесіді зазначив, що таке завдання під силу цілому науковому відділу академічної установи [15, с. 202].

Науковець зазнав різнопланових митарств у процесі подання до друку статей у збірники, процедури захисту кандидатської дисертації, «проштовхування» її публікації у формі монографії. Незважаючи на ухвалу кафедри у вересні 1984 р. про клопотання перед ректором щодо відрядження до Польщі з метою опрацювання архівних матеріалів, поїздка за кордон так і не відбулася [1, с. 35-36]. Відомо про чисельні відмови редакцій журналів збірників друкувати матеріали автора. Переважно використовувалися «технічні» відписки, але одне з обґрунтувань (від журналу «История СССР» у березні 1985 р., підписане завідувачем відділу історії СРСР періоду феодалізму Є.Н. Швейковською) було доволі небезпечним: «авторське розуміння формування української державності нечітке і не позбавлене впливу української націоналістичної історіографії» [1, с. 36].

Проте, як відзначив О.М. Завальнюк, саме в цей час в нього розпочалося переосмислення концептуальних засад панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни і воз'єднання України з Росією» й творення власного бачення сутності даної події [6, с. 381]. Горбачовська перебудова ознаменувала послаблення тиску політичного режиму. Із 1989 р. стартував період (умовно назвемо його «переломним десятиліттям»), коли В. Степанков з дослідника-ізгоя перетворився в шанованого авторитетного вченого-новатора. Він переорієнтовується з дослідження соціальних аспектів своєї теми на політичні, концентрується на процесі творення Української держави. На цьому етапі головною методологічно-теоретичною основою підходів науковця стає державницька національно-консервативна концепція В. Липинського. Характерною манерою його стилю стають персонально орієнтовані проєкції, тобто аналіз політичного розвитку крізь призму діяльності тієї чи іншої історичної постаті. Причому це спостерігається не лише в авторських роботах власне жанру соціально-політичного портрета, але й у розвідках, присвячених ширшим сюжетам суспільно-політичного життя.

Тогочасні методологічні пошуки ювіляра знайшли відображення у спогадах В.А. Смоля: «Із величезною приємністю і непри-

хованою ностальгією пригадуються наші тривалі дискусії і розмови кінця 1980-х – початку 1990-х років. На тих товариських бесідах ішлося про велику особистість та її призначення в історії, соціальну інертність і творчий динамізм нижчих верств, політичні устремління й культурні цінності традиційного суспільства, кумулятивний ефект державотворчих рішень на ниві етнокультурних процесів у козацькій Україні, що спричинився до пришвидшення процесу творення нації, та десятки інших контекстів і ракурсів з обсягу ранньомодерної минувшини. Цей спільний творчий діалог не тільки збагачував нас обох цікавими ідеями, підходами та спостереженнями, а й переріс у багаторічне плідне співробітництво і міцну дружбу» [18, с. 18].

Упродовж 1988-1990 рр. побачили світ 19 публікацій В. Степанкова, майже стільки, скільки за попередні 17 років. Наприкінці 1991 р. нарешті вийшла друком монографія [40]. На круглому столі «Актуальні проблеми української історичної медієвістики», що відбувся 22-23 травня 1989 р. в Кам'янці-Подільському, В. Степанков представив доповідь «До питання про формування української держави в середині XVII ст.», на якому проблема національного державотворення прозвучала на академічному рівні [19, с. 82]. Як зауважив В.А. Смолій, «випало так, що самому В. Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, які відбуваються в історичній науці» [5, с. 14].

Звертаємо увагу, що тогочасна еволюція мислення автора була вельми динамічним процесом. Іноді за проміжок часу, упродовж якого готувалася та чи інша його праця до друку (а цей процес часто затягувався надовго), висловлені в публікації оцінки вже не відповідали його актуальним поглядам. Насамперед це стосується змісту першої монографії, основою якої була кандидатська дисертація, захищена в 1980 р., але книга побачила світ аж у грудні 1991 р. Звісно, автор змінював та доопрацьовував її текст. Особливо суттєві корекції було внесено впродовж 1989-1990 рр., але й вони вже були значною мірою застарілими станом на другу половину 1991 р., коли проголошення незалежності України створило передумови для парадигмальної революції у вітчизняній історіографії. Критика марксистської методології на той час вже була настільки поширеною й очевидною, що автор у статті «Програма державно-

го будівництва Богдана Хмельницького» (1991 р.), обмежився короткою констатацією про «всім відомі причини», чому комплекс проблем навколо української держави середини XVII ст. випав із поля зору радянської медієвістики [29, с. 42].

Відбувається парадоксальне нашарування в поточному часі старого і нового доробку історика. Так, у липні 1989 р. та травні 1990 р. вийшли його статті ще марксистського характеру [38; 79], але це вже був час «переломного десятиліття». Дослідник висловлював вже принципово інші оцінки, й це теж відомо з опублікованих тоді праць, підготовка до друку яких, очевидно, була оперативнішою [63; 124]. Так, у статті та виступі на конференції 1990 р. він вже не критикує націоналістичну історіографію, йдеться про українське державотворення, але хронологічні межі періоду все ще 1648-1654 рр. [63, с. 99-100; 149, с. 22].

Помічено, що епізодично старі та нові погляди перепліталися в межах одного тексту, з чого складається враження, що дослідник наче зупинився «на півдорозі» до нових висновків. Вважаємо це свідченням природної спадковості розвитку й поступовості еволюції поглядів науковця. Наприклад, у монографії автор спершу констатує, що середнє й заможне козацьке господарство набуло рис, схожих до американського фермерського господарства [40; с. 16]. Але разом із тим, посилається на К. Маркса (до речі, єдиний раз у книзі), що «ліквідація пансько-феодальної власності на землю не привела до встановлення буржуазної власності, бо в середині XVII ст. буржуазні відносини на Україні лише зароджувалися» [40, с. 52].

У статті «Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.)» він зауважив: «Коли враховувати, що основну масу панівного класу становили ополечені українські, а також польські і литовські феодали, то класова боротьба, як правило, перепліталася з визвольним рухом, соціальне часто переломлювалося через етнічне» [79, с. 49]. Однак тут же автор вказує, що все це заради возз'єднання з братнім російським народом [79, с. 49]. У брошурі «Українська козацька республіка середини XVII ст.» він ще використовує тезу «возз'єднання України з Росією» [124, с. 10], але разом з тим наголошує: «метою цього було довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою і таким чином завершити історичну необхідність об'єднання усіх українських земель у межах української республіки» [124, с. 15].

Схожа ситуація склалася в 1993 р. В. Степанков уже кілька років перед тим активно досліджував державницьку діяльність Б. Хмельницького й відмовився від застарілих хронологічних меж 1648-1654 рр. при характеристиці української національно-визвольної боротьби середини XVII ст., запропонувавши розширити їх до 1657 р., тобто до смерті гетьмана. Ця концепція лягла в основу запланованої докторської дисертації. Однак суттєві корективи внесло перше наукове відрядження В. Степанкова у Варшаву навесні 1993 р. (на кошти Канадського інституту українських студій ім. Петра Яцика), під час якого опрацював матеріали 6 фондів Архіву головного актів давніх у м. Варшава й документи відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету [8, с. 37]. Т. Чухліб, який також в цей час працював там же, зафіксував деякі спогади: «Якось, наприклад, він довго не міг заспокоїтися від того, що знайшов підтвердження своєї концепції про тяглість визвольного руху українців з 1648 р. до 1676 р. Коли під час роботи в одному з варшавських архівів він підійшов до мене й тихо зачитував витяг з листа козацької старшини до короля Міхала Корибута за лютий 1671 р., в якому були такі промовисті слова: «Адже тоді (тобто перед 1648 р. – Авт.) не тільки гетьман, чи полковник, але й найменший староста чи ревизор був поляк, через що Військо терпіло усіякі утиски й мусіло з такого ярма визволитися. Вже двадцять років, як не можна загасити тої пожежі». Було таке враження, що моему старшому колезі став нарешті зрозумілий принцип дії «вічного двигуна» або ж принаймні ним відкрито новий хімічний елемент, який доповнював таблицю Менделєєва.

...Вдруге... таку реакцію... я побачив, коли він в одному з варіантів оригінального тексту Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією прочитав словосполучення «Держава Україна» (польською мовою: «Panstwo Ucraina»)... Було зрозуміло, що нарешті український історик, на відміну від античного вченого Архімеда, віднайшов «свою точку опори» й тепер зможе перевернути якщо не світову, то хоча б вітчизняну історіографію» [20, с. 231-232].

Тож під час захисту докторської дисертації «Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 рр.)» у формі наукової доповіді 13 грудня 1993 р. В. Степанков акцентував увагу на тому, що під проводом

Б. Хмельницького відбувався лише перший етап боротьби, що тривала до 1676 р., обґрунтовуючи це тим, що десятки свідчень сучасників подій 1660-1670-х рр. розглядали їх як продовження війни, що спалахнула у 1648 р. [120, с. 3, 30]. Цікаво, що історик у тексті доповіді на початку один раз вжив термін «Визвольна війна» [120, с. 3], але далі використовує поняття «Національна революція» [120, с. 23, 26, 29], що знову ж таки наочно демонструє процес зміни авторського бачення. До кінця 1990-х рр. у низці методологічних публікацій В. Степанков накреслив і обґрунтував головні контури авторської концепції Національної революції у хронологічних межах 1648-1676 р. Термін «Національно-визвольна війна», на його думку, не відповідає змісту тогочасних подій, адже ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин [34, с. 7].

Тобто В. Степанков сформулював ключову думку про те, що ні 1654 р., ні 1657 р. не можна вважати завершенням революції, оскільки не припинялася боротьба за розв'язання її основних проблем [125, с. 17]. Після вересня 1676 р. (поразка П. Дорошенка) у наступні десятиріччя так і не вдалося відновити на Правобережній Україні функціонування державних інституцій [129, с. 78-79], хоча схожі плани мали І. Самойлович, Ю. Хмельницький, С. Палій, І. Мазепа, П. Орлик. Тому 1676 р. – це рубіж, який ознаменував поразку в боротьбі за створення незалежної соборної держави та утвердження у ній нової моделі соціально-економічних відносин [125, с. 19].

Етапним моментом, який завершив «переломне десятиліття» у творчості ювіляра, стала публікація в 1998 р. дискусійних нотаток щодо причин, типології та хронологічних меж Української національної революції. Характерно, що в назві академічного збірника, у якому вона вміщена, фігурує ще означення «Національно-визвольна війна». У тексті вже зовсім відсутні елементи формаційної концепції та відповідні терміни: «панівний клас», «трудящі», «класова боротьба». Історик у своїй манері – чітко, коротко але ёмко, структуровано – виклав своє бачення, яке засвідчило кристалізацію національного фундаменталізму автора та його прихильність до примордіалізму в поглядах на національну спільноту. Підкреслено, що вже в середині XVII ст. була сформована національна свідомість та ідентичність українців. Українська держава визначається як успішний соціально-економічний проект, свідченням чого були низькі податки для її то-

гочасного населення, але її утвердженню завадила внутрішня боротьба політичних сил та зовнішня агресія [33. с. 35]. Автор закликав до ревізії скептичних оцінок державотворчої діяльності гетьманів Дорошенка, Многогрішного, Самойловича [33. с. 41].

Розквіт таланту вченого

Четвертий період наукової активності В. Степанкова – кінець 1990-х рр. – перші десятиліття XXI ст., засвідчив такі тенденції: розширене та поглиблене дослідження накреслених у попередніх працях сюжетів з особливим акцентом на вивчення політичної діяльності П. Дорошенка; подальше осмислення науковцем теоретико-методологічних аспектів проблеми; пошук нових джерел під час наукових відряджень у Польщу (2001, 2003, 2004 рр.), а також подальше регулярне замовлення звідти електронних копій документів, обсяг яких склав тисячі сторінок й коштував історику тисячі євро особистих грошей.

Валерій Степанков продовжив відстоювати свою позицію щодо ідентифікації українських подій 1648-1676 рр. й зауважив, що безоглядний конформізм у використанні термінології не лише не розв'язує проблеми їх типологізації, а ще більше заплутує [35, с. 99]. Підкреслює, що вони розпочалися як типові козацьке повстання, яке, однак, після перемог під Жовтими Водами та Корсунем набули загальнонаціонального масштабу. На його переконання, це було багатомірним суспільно-політичним явищем, у якому боротьба за незалежність, за злам середньовічної соціальної структури (проходила у формі Селянської війни 1648-1652 рр.), утвердження домінувального становища православної Церкви органічно поєднувалася з розбудовою національної держави, інтенсивним формуванням інших інституцій політичної системи, становленням нової соціальної і політичної еліти [35, с. 100].

Він не став «весільним генералом», а продовжив залишатися активним воїном наукового історичного фронту, тим паче, що політичні події в Україні (Помаранчева революція, Революція Гідності, російсько-українська війна) цього наполегливо вимагали. В. Степанков сміливо взяв на себе роль руйнівника багатьох міфів щодо історичного знання та історичної пам'яті, причому робив це не лише у «своєму» періоді 1648-1676 рр. Так, у 2011 р. оприлюднив свою «революційну» доповідь щодо оцінки подій навколо Хотинської битви 1621 р. Наголосив, що: 1. Похід турецької армії був

відповіддю на польську воєнну провокацію, тобто Річ Посполита не була жертвою експансіоністських намірів Порти, а Хотин у той час був теренами саме Османської імперії, тобто польське військо було стороною-нападником. 2. Козацькі напади на турецькі території не були основною причиною війни. 3. Порта не планувала поневолити Україну, яка вже була поневолена Польщею, а власне становище пересічного українця у складі Речі Посполитої навряд чи було сприятливішим за становище угорця, молдаванина чи грека у складі Османської імперії. 4. Річпосполитського патріотичного пориву в козаків не було, вони вирушили в Хотинський похід як союзники поляків із політичних міркувань, покладаючись на обіцянки короля задовольнити їхні вимоги національно-конфесійного спрямування. 5. Їх участь у боях врятувала річпосполитську армію від погрому. 6. Виявила таку істотну негативну роль козацької ментальності як амбіційність й егоцентризм, особисті інтереси переважали станові та національно-релігійні, свідченням чого була розправа Сагайдачного над Я. Бородавкою та його прихильниками. 7. Блискучої перемоги над турецько-татарським військом не було, бої завершилися «у нічию». 8. Для України не була б катастрофою перемога Порти, за обставин, коли б козацтво її підтримало, цілком реальною виглядала перспектива створення Української держави під номінальною протекцією султана і визнання козацтва привілейованим станом суспільства [8, с. 43-44; 98, с. 4-9].

Академік В.А. Смолій зазначив, що за характером свого наукового мислення, своїм науковим почерком Валерій Степанович є класичним позитивістом [17, с. 10]. Сам ювіляр не приховує симпатій до ідей засновника позитивізму Л. фон. Ранке про те, що завданням історика є писати так «як власне все відбулося» та підкресленні головного правила науково-критичного аналізу джерел – «що не зафіксовано в документі – не існує для історії» [120, с. 19]. Джерельна база його докторської дисертації складає 33 фонди архівів і рукописних відділів бібліотек України, Польщі, Росії, Литви, 120 археографічних публікацій [120, с. 19]. Головною проблемою для себе та інших колег він називає те, що не збереглися архіви Української держави середини XVII ст. (ні гетьманського архіву, ні Генеральної, ані полкових канцелярій [51, с. 186]), немає щоденників, мемуарів й хронік борців за національну незалежність [120, с. 22]. Так, торкаючись проблеми джерел дослідження Батозької

битви, підкреслив: «На жаль, не збереглося жодного листа, автором якого була б особа, котра брала участь у боротьбі на українській стороні. Доводиться по крихті збирати джерельний матеріал (переважно опосередкований), на основі якого можна формулювати лише ті чи інші припущення й гіпотези. І не більше» [65, с. 130]. В. Степанков продовжує залишатися прихильником концепції М. Ковальського (до речі, той був опонентом на захисті його кандидатської дисертації), який визначив такі чинники успішного пізнання минулого: 1. Наявність у розпорядженні дослідників максимальної джерельної бази; обов'язкового критичного і систематичного підходу до джерел та їх інформації; зіставлення джерельних свідчень; неупередженість і об'єктивність дослідника, відсутність будь-якої тенденційності [118, с. 11].

В. Степанков взяв участь в обговоренні дискусійних проблем джерельної інформації. Висунув гіпотезу, що автором анонімної «Подільської «Римованої хроніки» був сполонізований український шляхтич Єжи Ярмолінський з Ярмолинець [39, с. 45]. Долучився до дискусії про кульмінаційну трагедію оборони Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р.: «На наш погляд, катастрофа сталася в результаті сліпої випадковості, породженої необачністю поведінки жовніврів» [136, с. 35-36]. Спираючись на інформацію «Реляції С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського», уточнив обставини загибелі героя Кам'янецької облоги, який знайшов смерть не під кам'яними уламками фортечних укріплень, а сидячи на коні, від гарматного пострілу картеччю, що потрапила йому в голову [8, с. 42; 32, с. 452].

Тим не менше, дозволимо собі висловити дискусійне міркування. Класичний позитивізм передбачає притаманну послідовність дій історика: інтенсивну роботу з якомога ширшим колом джерел і формулювання на їх основі висновків та інтерпретацій. У В. Степанкова під час розроблення його головної ідеї ця схема дещо інша. Міркування про хронологічні межі 1648-1676 рр. зародилося в нього ще в 1992 р., про що свідчить публікація з характерною назвою [137]. Але джерельне підтвердження ідеї він віднайшов у польських архівних документах наступного року, що доводять наведені спогади Т. Чухліба. Відтак спостерігаємо чіткий приклад того, як прогностичне інтуїтивне мислення спершу формулює ідею, а потім вона розкривається у процесі дослідницької

роботи, що є головною ознакою модерністського підходу, притаманного історикам перших поколінь школи «Анналів».

Більш виразно відмова від «чистого» позитивізму в науковій творчості В. Степанкова простежується у наступних працях. На початку 2000-х рр. у його методологічному арсеналі остаточно закріплюється цивілізаційний підхід у вивченні історичної реальності в руслі теорій, сформованих у різних галузях соціально-гуманітарного знання. У розробленні концептуальних засад він акцентує увагу на важливості наукового доробку М. Вебера, С. Гантінгтона, Н. Данілевського, Ш. Ейзенштадта, Н. Еліаса, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шенглера, а також концепції дослідників школи «Анналів», на думку яких вона охоплювала соціальний (біосоціальний), економічний, політичний і культурно-психологічний блоки. На його тверде переконання, переваги цивілізаційного підходу передбачають одночасне існування різних цивілізацій, кожна з яких опирається на власні міфологію, культурно-історичні традиції, ментальність, типи культури, стійкі уявлення про сенс життя й призначення Людини, свої, притаманні їм, духовні цінності, етику, мораль, побут, сім'ю тощо [9, с. 6].

До слова, це ж спостеріг В.А. Смолій: «дослідження В. Степанкова, які побачили світ упродовж 2000-х років, репрезентують не тільки його високий фаховий рівень і талант історика, а й незаперечну дослідницьку зрілість. Автор працює у розрізі соціальної стратифікації та мобільності, проблему формування національної аристократії – еліти пов'язує з колізіями політичної свідомості, історичні нариси про окремих осіб подає у руслі колективних, просопографічних уявлень. Ранньомодерна людина вписується вченим до багатогранного середовища епохи, в якій вона не тільки фізично існує, а й виступає як співтворець цінностей, норм поведінки, звичаїв, традицій, колективних почувань, вірувань, соціальних настанов і безлічі інших проявів культурного, соціального й духовного буття» [18, с. 21].

У низці публікацій ювіляра містяться текстові фрагменти, що розкривають менталітет та психологію поведінки пересічних сучасників епохи, що є методом модерної « нової соціальної історії ». Наприклад, характеризуючи ситуацію у 1671 р., коли польські війська вторглися на Правобережжя, він аналізує реакцію українського населення: «Враховуючи співвідношення сил, переважна

більшість залог та міщан вдалася до уже випробуваного у роки воєнного лихоліття способу поведінки: приставала на бік сильнішого, в надії, що пізніше ситуація зміниться на краще. Він дозволяв уникнути їм руйнувань, зберегти власне життя й життя членів родини, нажите важкою працею майно тощо. Породжене хронічною психологічною втомою населення, доведеного до відчаю страхітливими кошмарами понад 20-річної війни, така поведінка стала специфічною формою реалізації інстинкту самозбереження в цьому мала свій сенс, свою правду, яку можна не сприймати, але яку не можна осуджувати. Інше питання, що її домінування впродовж тривалого часу неминуче вело до ерозії особистості, становлення та утвердження у них рис «пристосування». Існувала загроза формування особи позбавленої почуття власної гідності, честі й благородства, з розчавленим інстинктом свободи. Завжди готової як прислужувати сильнішому, так і зрадити йому, лише аби це було вигідним для неї. Саме на цьому ґрунті й почав зростати соціокультурний тип «малороса»: захланного, амбітного, продажного, безчесного, байдужого до мови, віри, звичаїв і культури свого народу, чужого Батьківщині, замкнутого у світі егоїстичних інтересів хама, позбавленого найменшої святості у душі і серці.

Водночас у горнилі національно-визвольних і соціальних змагань викристалізувалася генерація надзвичайно енергійних, сміливих і вольових людей, котрі, не вагаючись, намагалися подолати «відстань між світом мрій та реальністю»... Сильні духом, вони перемагали інстинкт самозбереження й добровільно обирали мученицький шлях на Голгофу незалежності України, приносячи на її жертвний алтар найцінніше, що в них було – своє життя. Їх не можна було поставити на коліна, їх можна було тільки знищити. Власне вони відродили Українську державу, стали ядром формування модерної української нації» [59, с. 213].

Інструментарій модальної біографії та психоісторії простежується в авторських характеристиках історичних діячів. У нарисі про Б. Хмельницького читаємо: «...холеричний темперамент Богдана часто проявлявся в рисах його характеру, вчинках, діях. Різкість у судженнях і запальність поєднувалися з м'якістю, привітністю; дотепність – із мовчазністю; простота і щирість із лукавством і мстивістю; доброта – із суворю вимогливістю і навіть жорстокістю. Імовірно, що Хмельницький був чудовим актором і залежно від обста-

вин грав ту чи іншу роль. Сучасники звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сталеву волю. У ньому дивовижно поєднувалися відчайдушна сміливість і холоднокрровна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, і готовність до компромісу, поступливості. Поза сумнівом, це була цілня і разом з тим суперечлива натура, у повсякденному житті – невибаглива й скромна» [49, с. 33].

Аналізуючи соціальні умови становлення особистості П. Дорошенка, Степанков відзначив: «Безперечно, приналежність Дорошенка до заможного, оповитого високим авторитетом спадкоємного роду еліти козацької України запобігала виробленню комплексу соціопсихологічної меншовартості, з нав'язливим станом хронічної заздрості, а відтак створювала сприятливі умови формування самоповаги та благородства. З другого боку, вона дозволяла відчувати себе повноправною особистістю у стосунках з представниками інших родин заслужених козаків і старшин, робила Петра «своїм» у соціопсихологічній системі відносин між ними» [90, с. 309].

Звісно перебільшенням буде й зарахування ювіляра до модерністів, хоча, як ми зауважили, низці критеріїв модерністської методології лабораторія дослідника відповідає. Зважаючи на непересічний стиль історика, буде логічнішим не відносити його до якогось чіткого методологічного напрямку чи школи. Найприйнятнішою бачимо констатацію, що В. Степанкову вдалося у своїй науковій творчості гармонійно поєднати переваги як позитивістського, так і модерністського підходів та державницької школи, що дозволило досягти значимих професійних успіхів. Сам він завжди підкреслює, що визнає весь методологічний спектр дослідження історії й у тих чи інших випадках використовує той набір інструментарію, який найкраще сприяє реалізації конкретних мети й завдань наукової роботи.

Так склалося, що Валерій Степанович надто скромний, щоб себе рекламувати. На жаль, обмеженими є й можливості сучасної української історіографії щодо презентації здобутків своїх представників міжнародній науковій спільноті. В іншому випадку прізвище Степанков по праву було б у переліку відомих істориків сучасності поряд із Д. Крістіаном, Н. Фергюсоном, Т. Снайдером, Е. Графтоном, Е. Фонером. Тож зичимо шановному ювіляру здоров'я й наснаги, аби ми разом із ним внесли таку поправку у світовий рейтинг істориків!

Частина II

ПРОБЛЕМНО-СЮЖЕТНІ ЛІНІЇ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ЮВІЛЯРА

З метою конкретизації трактувань та оцінок ювіляра у межах його тематики дослідження виділено низку проблемно-сюжетних блоків, розкриття яких здійснено безпосередньо за текстами авторських праць із наданням деяких супутніх коментарів щодо еволюції авторських поглядів.

Наголошуємо, що поза межами представленого аналізу залишився багатий навчально-методичний та публіцистичний складник творчого доробку професора В. Степанкова, а також роботи, присвячені регіональній історії й краєзнавству, біографічні нариси про колег, дописи в енциклопедичних виданнях, які заслуговують окремого спеціалізованого розгляду. Не стали предметом уваги також його численні наукові праці у співавторстві (насамперед з академіком В.А. Смолієм та кандидатом історичних наук В.В. Степанковим). У їх суцільному (чітко не розділеному на частини відповідно до авторства) тексті годі механічно розрізнити погляди та оцінки істориків, які до того ж збігаються у ключових питаннях. Утім, уважний читач може помітити деякі дрібні розбіжності, але неможливо однозначно стверджувати, кому конкретно в певному сюжеті належить та чи інша думка.

Селянство і соціальна боротьба

Оскільки зазначений аспект був стрижневим у кандидатській дисертації, молодий дослідник глибоко занурювався в обмірковування поведінки повсталих селян, хоча методологічною базою його умовисновків на той час була марксистська схема. У листі Л. Коваленку від 1971 р. писав: «чому селяни під час визвольної війни не захоплювали у феодалів землю? Документів, які б свідчили про це немає... Мені здається, що... не маючи волів і інших с/г знарядь для обробітку землі, необхідних запасів насіння, вони просто не вважали для себе великою цінністю землю. Адже лише при капіталізмі земля стає ходовим товаром. Для чого була потрібна йому земля, коли не було чим її обробляти і не було що сіяти. Набагато легше було захопити урожай і худобу у феодала. Крім того, можливо, зіграла певну роль боязнь ще перед силою феодалів (суб'єктивний

фактор) та надзвичайно складні умови визвольної війни. Якщо брати чисельність української армії, яка інколи доходила до 150 тис. чол., то це теж говорить про те, що основна продуктивна сила – чоловіки були відірвані від свого господарства і лише спорадично могли ним займатися» [10, с. 548-549].

Історик у перших публікаціях вказував, що селяни на козацькій території отримали права спадкового володіння землею та з поміщицьких підданих перетворилися у феодално-залежних державних підданих. Селяни змогли стати юридично порівняно вільними, а їх феодална експлуатація здійснювалася головним чином шляхом стягування державних податків [116, с. 84; 42, с. 17]. Утім, «рента, яку вони сплачували... була значно меншою, ніж та, яку одержували феодали напередодні визвольної війни» [38, с. 61]. Розвідки 1980-х рр. дають можливість уточнити статус селянства: «селяни не стали повноправними власниками земель, адже панівний клас української феодалної державності оголосив ці землі власністю Війська Запорозького і ними став розпоряджатися гетьман» [79, с. 45]. Тим не менше, у виступі на конференції 1990 р. історик зазначив, що «селяни мали право купувати й продавати землю й земельні угіддя» [149, с. 23].

Характеризуючи перебіг селянських виступів, автор цитував тези Ф. Енгельса про здоровий вандалізм Селянської війни та В. Леніна про щирий рішучий бойовий демократизм селянських мас [79, с. 48]. Вказував, що органи влади української феодалної державності формувалися не лише для організації боротьби проти іноземного поневолення, але й для придушення антифеодалних виступів мас [79, с. 44]. Акцентував увагу на маневрах Б. Хмельницького у політиці щодо селянства. Він придушував народні повстання у 1650 р., погрожував та карав їх керівників, але одночасно не проявляв зацікавленості до відновлення польсько-шляхетських порядків та уникав масових репресій проти повстанців [42, с. 18-20; 38, с. 58-59; 40, с. 73, 76-77, 79, 82, 86, 88-89, 107, 111-112, 129]. У результаті зумів зберегти в боротьбі з Польщею союз козаків та селян [40, с. 147]. Оцінюючи результати соціальної боротьби селянства, яку історик структурував на 4 етапи в періоді 1648-1652 рр., він наголосив, що не можна говорити ні про перемогу трудящих (влада перебувала в руках панівного класу), ні про їх поразку (боротьба

ба трудящих не була придушена), а про своєрідний компроміс, зумовлений тимчасовою рівновагою сил [79, с. 49].

Здійснюючи ревізію марксистських оцінок наприкінці 1980-х рр., автор сформулював твердження, яке не втратило актуальності до сьогодні: Б. Хмельницький не поспішав надавати маєтки шляхті, не виявлено жодного гетьманського універсалу про надання представникам старшини земельних наділів, що не вписувалося в межі тези радянської історіографії про начебто заволодіння козацькою старшиною маєтками вигнаної шляхти й перетворення старшин у феодалів-земевласників [124, с. 10]. Диференціював Селянську війну вже на 6 етапів [40, с. 144-146].

У монографії В. Степанков для характеристики статусу селян у козацькій Україні запропонував специфічний термін: «...основна маса селян стала перетворюватися у своєрідну категорію юридично вільних державних селян, які виступали не власниками, а лише **володільцями** (виділено авт.) землі» [40, с. 52, 146]. Разом із цим використовував поняття «державні селяни», які «добившись особистої свободи, мали право продавати, купувати, передавати у спадок займані землі, вони виступали не їх власниками, а лише володільцями, бо власником була феодална держава» [63, с. 101].

У книзі є пасаж про те, що трудящі України змушені були вести боротьбу відразу на два фронти: проти феодалів Речі Посполитої та проти панівного класу української держави, що сформувався під час Визвольної війни [40, с. 120]. Складність і діалектична заплутаність соціальної боротьби простежується в наступному спостереженні історика. Заможні міщани і селяни часом очолювали повстанські загони з намірами скористатися повстанням для власного збагачення. Але частина їх, мабуть через боязнь втрати майна і становища, не взяли участі у боротьбі і стали об'єктом насильницьких дій із боку повстанців [40, с. 42].

У статті 1991 р. дослідник визначив верховним тогочасним власником землі молоду українську державу, тому існували «військові села», які виникли на звільнених від шляхти землях і належали до військового скарбу, а за користування ними селяни платили податки й виконували на користь держави різні повинності. Панівний клас-стан формувався з козацької старшини, заможного козацтва, дрібної шляхти, вищого й середнього духовенства та міського патриціату. Тобто панівний клас не був представлений фео-

далами — власниками маєтків, безпосередніми експлуаторами селян і міщан. Відтак В. Степанков сформулював такий висновок: «хоча селянство залишилося експлуатованим класом-станом українського суспільства, в жодному разі не можна ігнорувати величезного прогресивного значення соціально-економічних завоювань, що істотно поліпшили його становище» [48, с. 130].

Торкаючись власницьких відносин у козацькій Україні в тексті доповіді докторської дисертації, історик наголосив, що козацька старшина не займала маєтків вигнаних панів, є лише згадки про купівлю ними земель. Натомість шляхом «займанщини» значна частина земель перейшла у володіння селян. Гетьман володів правом розпоряджатися цими землями, але не конфісковувати їх, тобто селяни виступали у фактичній ролі співвласників. З огляду на своєрідність такої системи, Степанков вдався до означення – «розділена (з державною) селянська власність», яка «створила сприятливі умови для розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві» [120, с. 24].

Чітко простежується еволюція оцінки результатів Селянської війни. Вони вже не є «своєрідним компромісом трудящих і панівного класу». Автор стверджує, що «Селянська війна в козацькій Україні, на відміну від інших європейських країн, завершилася перемогою» [120, с. 47]. Проблемою, яку зауважив дослідник, було те, що скасування «шаблею» феодальних відносин без скріплення «пером» відповідних юридичних актів зберігало правове поле функціонування дореволюційного законодавства, яке створювало сприятливі умови для їх відновлення [34, с. 12].

Подальші події чітко продемонстрували, що державотворчий процес відбувався найефективніше тоді, коли стимулювався визнанням урядом соціально-економічних завоювань селян, козаків, міщан, а їхнє ігнорування завжди вело до загострення соціальної боротьби, як, наприклад, весною 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками для держави [34, с. 11].

У тематичних публікаціях початку ХХІ ст. не помічено якихось істотних змін в поглядах та оцінках історика. Простежується лише конкретизація та розширення викладених раніше положень та більша насиченість доказового фактажу цитатами з джерел. Соціальну боротьбу науковець визначив невід'ємним складником революції, яка в липні-вересні 1648 р. переросла в Селянську війну

[119, с. 52]. Головними її прикметними рисами, що мала яскраво виражений соціальний, національно-визвольний й конфесійний характер, були: охоплення виступами більшої частини території тогочасної України: Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, півдня Волинського воєводств із динамічною тенденцією до поширення на решту українських земель; масова участь у повстанні різних груп сільського населення, водночас особливу активність проявляла біднота; селяни, поголовно покочуючись, поривали із своїм соціальним середовищем, брали участь у розбудові полково-сотенних органів влади Української держави, що почала формуватися, чим продемонстрували традицію соціального партнерства з козацтвом [1145, с. 266]; домінували насильницькі (переважно збройні) форми її ведення; вражаюча різноманітність форм боротьби: від самих пасивних до самих активних (напади на шляхту, католицьке й уніатське духовенство, євреїв, орендарів, католицькі храми, урядовців, погроми маєтків, захоплення землі й майна, бої з противником); формування власних військових підрозділів (сотні, полки) і з'єднань (військо М. Кривоноса); виразно окреслене прагнення ліквідувати фільварково-панщинну систему господарства й панування шляхти, звільнитися від феодальної залежності, здобути особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя [69, с. 29-30].

Після Батозької перемоги 1652 р. Б. Хмельницький визнав (de facto) усі основні соціальні й економічні завоювання Селянської війни. Її успішне завершення стало феноменом ранньомодерної європейської історії [31, с. 99].

Історик звертає увагу, що ефективність селянського господарства в козацькій Україні виявилася значно вищою за фільварок й господарство підневільного селянина на окупованих Польщею західноукраїнських землях. На відміну від останніх, де господарство переживало глибокий занепад, а відтак панував голод, у Гетьманщині, завдяки господарській активності селян і козаків, оброблялися старі і освоювалися нові землі й угіддя, внаслідок чого сповна задовольнялися потреби населення в продуктах харчування, ціни на які відзначалися дешевиною [115, с. 30].

Козацький стан

У першій монографії науковець визначив характерні риси козацької власності на землю. Користуючись усіма власницькими правами, козаки розглядали їх як такі, що належали Війську Запорізькому. Тобто носієм власності був не окремих індивід, а корпорація співвласників-козаків. З одного боку, козаки мали право засновувати на своїх землях слободи і таким чином отримували можливість привласнювати частину додаткового продукту безпосередніх виробників, тобто економічно реалізовувати монополію земельної власності, а з другого – вона обтяжувалася необхідністю відбувати власним коштом військову повинність. Є підстави висловити міркування, що ні український уряд, ні місцеві органи влади не мали права втручатися в козацьке землеволодіння, проводити конфіскації (за винятком козаків, які перейшли на службу до польського короля). Воно, на відміну від державно-феодальної, не перебувало в безпосередньому віданні скарбу [40, с. 124]. Згодом історик відмовився від характеристики державної власності на землю як державно-феодальної, оскільки феодальних відносин в Українській державі не існувало.

В. Степанков дійшов висновку, що такий соціально-економічний лад створив сприятливі умови для розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві [120, с. 24] та висловив прогностичні міркування: «не виключаємо, за певних умов розвитку все спадкоємне козацтво влилося би до складу панівного класу», «зміни у житті міст при сприятливих умовах їх розвитку могли б сприяти становленню капіталістичного укладу» [124, с. 16]. Вивчаючи витоки формування такої системи, зауважив: «Наймовірніше, саме на 90-ті рр. XVI ст. – перше десятиліття XVII ст. припадає завершення процесу витворення у південному регіоні класичного типу українського козака як лицаря-трудівника, готового зі зброєю в руках відстояти особисту свободу і право власності на освоєні землі й сільськогосподарські угіддя. У принципі вільне господарювання на вільній землі означало не що інше, як ведення господарства протофермерського типу. Не дивно, що закріпачені, чи феодально залежні від панів селяни починають вбачати у ньому реальний суспільний ідеал» [30, с. 44]. Вказав, що саме городове козацтво утворило новий тип господарства, яке репрезентувало нові тенденції суспільного розвитку, у яких чітко простежувалися буржуазні риси [51, с. 192].

Починаючи з початку XVII ст., козацтво дедалі рішучіше виступало на захист національно-релігійних цінностей народу. Із 30-х років у його самосвідомості вже чітко простежується ідея єдності інтересів соціально-економічного і національно-релігійного характеру, починає формуватися погляд на центральні й південні райони Київського воєводства («Україну»), як такі, де мають панувати козацькі порядки [47, с. 117].

Характерно, що історик не приховує недоліків у демократичній організації козацтва. У його свідомості формувався стереотип сприймання гетьмана і старшин не як носіїв влади, відповідальних за дотримання правових норм, а як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за рішенням скликаної ради можна було позбавити не лише посад, але й життя [121, с. 153]. В одній зі статей читаємо: «Нерідко «Чорна рада» перетворювалася у слухняне знаряддя в руках досвідчених політиків чи спритних демагогів для досягнення поставлених цілей. Постійна міжособна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначилася на процесі консолідації козацького стану... Ні в якому разі не можна ігнорувати згубного впливу охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування ментальності козацтва. Насамперед вони приводили домінування в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою; виробляли стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що було неминучим у процесі становлення механізму державної влади). Почала вироблятися ганебна практика в скрутні часи ведення воєнних дій проти Польщі (з часу повстання Наливайка до повстання під проводом Гуни) рятувати власне життя ціною видачі ворогу своїх старшин» [108, с. 16].

Унікальність ситуації старту процесу національного державотворення з 1648 р. в Україні полягала в тому, що, на відміну від усіх європо-азійських країн, провідну функцію взяв на себе не панівний стан суспільства, а цей непривілейований стан вояків-землеробів [142, с. 28]. На кінець 1648 р. в Україні відбулося вилучення з традиційної соціальної структури суспільства князів, магнатів, шляхти (за незначним винятком дрібної), католицького й уніатського духовенства, заможних міщан-іноземців, євреїв тощо. Традиційна «вертикальна закритість» конфігурації станів, прошар-

ків і груп виявилася зруйнованою й замінена відносною «відкритістю» [144, с. 81]. Козацтво перебирає на себе функції «політичного народу» замість шляхти [31, с. 97]. Хоча козацтво у створеній Українській державі стало вже привілейованим станом, але залишалося «відкритим» для вступу до його лав представників інших верств, прошарків і груп (за винятком приписаних до православних монастирів селян, адже гетьман підтвердив й гарантував захист їх землеволодінь) [115, с. 31; 140, с. 158].

Погіршення соціально-економічного становища козацтва в 1650-1652 рр. зумовило унеможливлення значній його частині виконання військової повинності. Довготривалість і виснажливість боротьби породжували в населення зневіру й розчарування у можливості здобути перемогу. Ці чинники разом із грабівницькими діями татар та звісткою про поразку Тимофія Хмельницького близько 10 червня 1653 р. викликали масовий виступ козаків (у таборі під Городком на Поділлі) проти політики Б. Хмельницького, котрий йому вдалося приглушити з великими труднощами. І все ж він змушений був припинити похід проти поляків і повернутися до Білої Церкви. Так вперше в історії революції план воєнної кампанії був зірваний протидією козацьких мас, що засвідчувало наростання внутрішньополітичної кризи. Провал наступу позбавив козацьку Україну шансу завдати поразки польській армії й визволити Західний регіон, а також поставив її у критичну ситуацію [68, с. 7; 150, с. 13-15; 48, с. 131].

У подальшому збагачення старшини, ріст її соціального егоїзму вели до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Відбулися виступи козацьких низів на Запоріжжі (квітень 1657 р.) та у війську (липень 1657 р.). У державі зав'язувався вузол соціально-політичних проблем, які вимагали негайного вирішення [120, с. 62].

Українська державна ідея

Актуальність цього, чи не найголовнішого предмета наукового аналізу В. Степанкова, засвідчує цитата з його висловлювання 2004 р.: «На жаль, в Україні ні соціологи, ні політологи не зробили спроби проаналізувати минулі уроки державотворення, якоюсь мірою змоделювати на сьогоднішній час. Чи є в цьому процесі щось спільне і відмінне? Чи можемо ми чогось навчитися?» [134, с. 70].

Історик вважає, що надзвичайну роль у витворенні української державної ідеї відіграла Хотинська кампанія 1621 р. Козаки тоді вперше сформували ідею про Руське князівство, що можна вважати початком становлення політичної програми створення у федеративній Речі Посполитій її третього суб'єкта – Руського князівства, реалізованої у статтях Гадяцької унії 1658 р. [98, с. 7]. У 1630-х рр. посилюється козацький сепаратизм, прагнення домогтися від річпосполитського уряду визнання витворених владних структур, тобто певного автономного політичного статусу для козацької України [121, с. 151].

У перші місяці Національної революції Запорозжя відіграло провідну роль у державотворенні, однак з кінця травня 1648 р., коли козацьке повстання почало переростати в революцію, воно втрачає її. По-перше, тому що слабо заселена територія Запорозжя, господарство якого продовжувало мати здобичницький характер й ґрунтувалося не на приватній, а на спілковій (курінній) власності, не могло стати ядром національної держави. По-друге, політика Б. Хмельницького визначалася не лише інтересами запорожців, а всього козацького стану, більшість якого проживала в «городовій» Україні [140, с. 152-153]. Кристалізація державної ідеї суттєво інтенсифікувалася: навесні 1648 р. – у вимогах повстанців була сформульована ідея автономії козацького регіону; з травня – автономної козацької держави у складі Речі Посполитої із західним кордоном по лінії Умань – Біла Церква [47, с. 118]; а влітку 1648 р. повстанці вже хотіли незалежної козацької держави по р. Горинь чи м. Володимир, а в кінці серпня – дійти до Вісли [120, с. 33].

Проте гетьман і більшість старшин, всупереч настроям повстанців, продовжували залишатися в полоні ягеллонської ідеї територіальної цілісності Речі Посполитої й покладали надії на її реформування новообраним королем у триєдину федеративну державу у складі Польської Корони, Великого князівства Литовського та Русі [69, с. 35; 122, с. 76; 51, с. 201]. Улітку 1648 р. гетьман виявляв готовність визнати владу польського короля, хто б ним не став: московський цар, трансільванський князь чи хтось із братів покійного Владислава IV за умови визнання прав утвореної козацької держави [134, с. 86-87; 49, с. 34]. Підтримавши зрештою кандидатуру Яна Казимира, Хмельницький сподівався, що прийшовши до влади за допомогою козаків він реформує політичний

устрій Речі Посполитої й надасть автономію Україні [141, с. 473]. Вражаючі успіхи повстанців навесні 1648 р. викликали в частини шляхти серйозні побоювання щодо можливого проголошення гетьманом утворення «Руського князівства», чи заснування «Руської монархії» з центром у Києві й щодо загибелі Речі Посполитої, як це сталося з Римською імперією [119, с. 49]. Однак, панівні кола Речі Посполитої вирішили в жодному разі не йти на надання щонайменшої автономії козацькому регіону [140, с. 149].

За публікаціями можна простежити еволюцію авторського трактування завдань Західного походу українсько-татарської армії після Пилявецької битви. У 1997 р. історик стверджував: «осіння кампанія проводилася не стільки з метою включення західноукраїнського регіону до складу козацької держави, скільки для реформування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму і визнання за Україною (Руссю) таких прав, які мала Литва» [140, с. 150]. У 2008 р. оцінка є суттєво іншою: «Вживані під час Західного походу заходи (направлення у різні куточки західноукраїнських земель підрозділів для їхнього звільнення, встановлення тісних зв'язків з місцевим населенням, створення у містах українських органів влади тощо) дозволяють висловити здогад, що гетьман уже вбачав у них потенційно складову української держави» [94, с. 22].

Характеризуючи політичний курс Б. Хмельницького восени 1648 р. і виконання ним умов Замостянського перемир'я про відведення українського війська на Подніпров'я [143, с. 7], В. Степанков ще в першій монографії відзначив, що «на цей час український уряд не завершив вироблення програми створення незалежної національної держави в етнічних межах України. Трапилося так, що політичні плани керівників Визвольної війни відстали від реальних результатів бурхливого розвитку національно-визвольної боротьби. І в цьому була не стільки їх вина, скільки біда, бо напередодні повстання 1648 р. українське суспільство не знало національної ідеї створення незалежної Української держави» [40, с. 48]. Ця авторська оцінка у своїй принциповій суті є актуальною до сьогодні. Відступ Б. Хмельницького від західних районів дослідник визначає як найбільшу і фатальну політичну помилку гетьмана і його соратників. Це означало, що польський уряд отримував оптимально-сприятливі умови для поновлення тут своїх владних

структур, утримування за рахунок місцевого люду власного війська й ведення військових дій у разі їхнього відновлення не на польській, а на українській території, прирікаючи їх на спустошення, знелюднення й занепад [72, с. 6; 47, с. 121; 141, с. 475; 140, с. 151].

Але гетьман швидко переосмислив програму боротьби. Повертаючись до Києва наприкінці 1648 р., Б. Хмельницький почав усвідомлювати хибність прийнятого рішення [29, с. 105; 122, с. 79; 47, с. 122] і залишає під своєю владою територію Брацлавського, Волинського, Подільського і Чернігівського воєводств. На рубежі 1648-1649 рр. він обґрунтував ідею національної самобутності українського народу та його права на створення держави на терені «всієї Русі і України» як спадкоємниці Київської Русі [30, с. 15; 120, с. 35; 118, с. 56]. Відтак уперше в історії української суспільно-політичної думки та українсько-польських відносин другої половини XVI – першої половини XVII ст. було сформульовано національну державну ідею, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців протягом наступних сторіч [46, с. 23; 122, с. 80]. Науковець поділяє припущення С. Плохія, що одним з чинників такої революції у свідомості гетьмана міг стати обряд посвячення (вінчання) Б. Хмельницького на гетьманство, здійснений патріархом Паїсієм, чим узаконювалася його влада як така, що надана Богом. Він же надав релігійну легітимність повстанню і легітимізував владу гетьмана «над усією територією, що контролювалася козацтвом» [119, с. 53].

В. Степанков наголошує, що політична система козацької України утворилася не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традицій козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. Фундатором була не традиційна для тогочасного європейського суспільства соціальна еліта (князі, магнати, шляхта), а козацтво. Державотворення відбувалося шляхом зламу, а не пристосування для своїх потреб річпосполитських державних інституцій [144, с. 80]. Науковець визначив такі особливості політичної системи Української держави: відсутність зафіксованих у правних актах повноважень гетьмана і старшинської ради; поєднання виконавчої і судової влади; боротьба різних тенденцій (охлократичної, демократичної, олігархічної, монархічної) [51, с. 212], еволюція форм правління від республікансько-демократичного до спадкоємного гетьманату

[120, с. 23-24, 31]; унітарний устрій Української держави (джерела не фіксують наявності автономістських чи сепаратистських тенденцій у тих чи інших регіонах, навіть Запоріжжя за гетьманування Хмельницького не претендувало на особливий статус) [51, с. 199]. Політично-правову форму української держави історик визначає як гетьмансько-старшинську республіку, у якій на завершальному етапі її становлення чітко визначилася тенденція до зміцнення влади гетьмана і старшини [63, с. 104].

На чільне місце виходить козацьке звичаєве право, що було головним джерелом творення українського права. Улітку 1648 р. прийняті «Статті про устрій Війська Запорозького» [144, с. 81], функціональна спрямованість яких явно виходила за межі суто військового статуту, охоплюючи інші сфери діяльності владних інституцій, наприклад, повноваження полкових і сотенних органів влади [133, с. 21]. Історик припустив, що власне вони виконували чинність протоконституційного акту [113, с. 18]. Із початку 1649 р. роль генеральної ради у розв'язанні питань зовнішньої політики зводиться нанівець (у 50-х рр. вона скликалася з ініціативи гетьманів лише двічі – у травні 1651 р. та вересні 1658 р.). Її місце посідають старшинська або розширена (представницька, коли в її роботі брали участь козаки – представники полків, Запорізької Січі, духовенства та міщан) старшинська рада та гетьман. Функція ради (вона проводилася з ініціативи й під керівництвом гетьмана) полягала у виробленні засад як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і з кожною країною зокрема (лише вона розв'язувала питання війни і миру), розробці умов угод і договорів та їх ухвалення. Прийняте нею рішення було обов'язковим до виконання гетьманом і могло бути скасоване лише генеральною радою [64, с. 97]. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради його досягали, вірогідніше всього, шляхом пошуку консенсусу.

Політичний процес відзначався вчасним реагуванням на зміну політичних ситуацій, роблячи ставку не на методи примусу, а на пошук компромісів, спроможних консолідувати суспільство. Зважаючи на традиції учасницької культури (різні групи населення брали активну участь як у її творенні, так і функціонуванні політичної системи), спрямованої на подолання відстані «між світом мрій та реальністю» [139, с. 82], у 1648 р. почав встановлюватися режим партисипітарної демократії (демократії участі), який у

наступних роках еволюціонував у бік авторитаризму у формі цезаризму [144, с. 81; 119, с. 61]. Так, гетьман відмовився від традиційної практики обрання козаками полковників й запровадив принцип їх призначення. Полковники не залежали у здійсненні своїх владних повноважень від волі й настроїв козаків і старшини полку. Вони отримували право не лише одноосібно (без полкової козацької ради чи ради старшин) керувати полком, але й карати порушників гетьманських і власних наказів [133, с. 25].

Відомо, що в українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак і відповідних відомств, які б займалися виконанням точно визначених обов'язків. І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася порівняно струнка, незабюрократизована й ефективно дієва система дипломатичної служби. Кидається у вічі прагнення уряду гарантувати безпеку проїзду і від'їзду гінцям, посланцям та послам (враховуючи представників ворожих держав), створити їм сприятливі умови у постачанні продовольством і фуражем. За гетьманування Хмельницького скромністю відзначався церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції, параднішим він був під час зустрічі послів Речі Посполитої та Порту, а особливо врочистим – Росії. Пізніше ситуація змінювалася. Так, упродовж літа 1658 – літа 1659 рр. найпишніше готували прийом польських послів, а в 1668-1674 рр. – турецьких [64, с. 101]. Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення [64, с. 103].

Важливим складником змісту державної ідеї В. Степанков вважає бачення елітою місця в утворюваній державі національних меншин. Відомо: під час потужних спалахів боротьби українців (особливо у 1648 р.) мали місце прояви ксенофобії, результатом чого були масові розправи з елементами етнічних чисток з поляками та євреями. Ворожих настроїв супроти вірмен, молдаван, волохів, циган, греків, татар, росіян, білорусів, литовців й інших національних меншин не зафіксовано. Навпаки, до полків і сотень Війська Запорозького, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці й інші [126, с. 13].

Незважаючи на цілком можливу притаманність Б. Хмельницькому і більшості молодій політичній еліті тих чи інших ксенофобічних почуттів і настроїв, все ж вони намагалися запобігати етнічним чисткам, масовому винищенню іновірців. Саме врахування виняткової гостроти українсько-єврейського протистояння спонукало Б. Хмельницького внести до Зборівського договору статтю про заборону євреям повертатися на терени козацької України [122, с. 87], інакше це могло призвести до нових масових жертв. Причиною цього історик вважає не український фанатичний антисемітизм, а взаємний релігійний антагонізм та безпосередню участь євреїв у соціально-економічному й національно-релігійному гнобленні українців [141, с. 464-465]. Котрі з них приймали православ'я, переставали розглядатися ворогами й потрапляли до категорії «своїх» [37, с. 405]. Отже, йшлося не про семітську національність євреїв, а про їх іудейське віросповідання [107, с. 222].

Щодо релігійної політики українського уряду, то історик зауважує: «помітну толерантність виявляла українська еліта і в конфесійному питанні (за винятком іудаїзму). У самого гетьмана щонайменше 2 кумів були римо-католиками. За певних обставин він допускав можливість існування разом із католицькою й уніатською церквами» [80, с. 42; 131, с. 41]. Водночас слід пам'ятати, що розправи чинилися також над українськими православними шляхтичами, міщанами чи навіть селянами, якщо вони підтримували існуючі польські порядки. Водночас поляки (включаючи шляхту), євреї, католики, уніати, котрі переходили на бік повстанців, як правило, не чіпалися [122, с. 87].

Після смерті Б. Хмельницького прорахунки його наступників зумовили наростання кризи української держави та міжусобну боротьбу. Вона призвела до загибелі сотень тисяч людей, страхотливого збезлюднення цілих регіонів, розколу держави на два гетьманства й виокремлення Запорозжя в державне утворення, спричинила тривалу боротьбу за соборність козацької України. Утвердилася шкідлива практика під час розв'язання важливих питань політичного життя покладатися не на власні сили, а на підтримку урядів сусідніх держав. Тим не менше, дослідник бачить неприйнятним вважати українських політиків після Б. Хмельницького за зрадників українського народу через те, що вони шукали союзників у відстоюванні національної державності. Адже ні російських

царів, ні польських королів, які в політичній боротьбі також далеко не завжди керувалися народними інтересами, ніхто не звинувачував у зраді російського чи польського народів [124, с. 16].

В. Степанков підкреслив, що через обмеженість джерельної бази, дуже мало відомо про спроби відродити ідею єдності козацької України та державності у свідомості козацтва Правобережної України у другій половині 70-80-х рр. XVII ст. Але відомо про адміністративно-управлінську діяльність і певні політичні плани щодо відродження козацької державності наказних гетьманів О. Гоголя, А. Могили, Мирона, полковників Семена Палія, Гришка, Захарія Іскри, Андрія Абазина [105, с. 267-269]. У 1704 р. війська Мазепи допомогли полякам придушити повстання на чолі з Палієм, але гетьман не поспішав відновлювати на Правобережжі польську владу. Функціонували органи влади козацьких полків. У 1711-1712 рр. російські війська, руйнуючи поселення на Правобережжі, зганяли з місць проживання населення, що призвело до руйнування підвалин козацького устрою. Нова хвиля репресій поляків та переселень 1713 р. спричинили остаточну ліквідацію елементів національної державної структури й козацького стану [121, с. 179]. Окремі вияви державної ідеї можна побачити в гайдамацькому рухові. Керівники Коліївщини велику увагу приділяли становленню державних інституцій на зразок Гетьманщини [121, с. 179].

Щодо Лівобережжя, то науковець по-суті в діяльності кожного з українських лідерів бачив спробу обмежити шкідливий вплив російського самодержавства. До боротьби проти Московії, схилився Д. Многогрішний, який контактував із П. Дорошенком [22, с. 117]. Тому наприкінці березня 1672 р. його усунули від влади, звинувативши у «зраді царю». Ставши першим серед українських правителів, котрий зазнав катувань під час допитів, Многогрішний виявив велику силу духу, благородство й мужність: не звинувачував старшин, що свідчили проти нього; не каюся, не випрошував помилування, не обмовляв інших [119, с. 70].

І. Самойлович, як і Б. Хмельницький та П. Дорошенко, виношував плани домогтися соборності національної держави в етнічних межах України, домагався від Москви переходу під його владу слобідських полків. Не приховував він гострого невдоволення московсько-польським Вічним миром [121, с. 173; 122, с. 99; 105, с. 261-263].

Петро Іваненко (Петрик) уклав договір із Кримом, здійснив спробу організувати антиросійське повстання. Програма передбачала створення незалежного Українського князівства у кордонах середини XVII ст. [121, с. 174; 122, с. 99]. І. Мазепа в 1708 р. уклав угоди: україно-шведський договір мав військовий характер і спрямовувався на ведення спільних військових дій проти Росії; україно-польський передбачав входження козацької України (у складі Правобережжя, Лівобережжя та Сіверщини) під назвою «Князівство Руське» до Речі Посполитої як третього суб'єкта, тобто відроджувалася ідея Гадяцької унії. П. Орлик першим з українських політиків переконував європейську громадськість у тому, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в регіоні. Водночас пророче застеріг: якщо не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то зіткнуться з грізною небезпекою з боку Росії [122, с. 102].

Історик не залишив поза увагою Конституцію Пилипа Орлика, оцінюючи її як одну з найвидатніших пам'яток української політичної думки ранньомодерної і модерної історії України, а тому ідеологи російського самодержавства й комуністичного тоталітаризму намагалися вичавити її з історичної пам'яті українського народу [113, с. 20]. На думку В. Степанкова, документ готувався за зразком «*pacta conventa*» – угод, які в Речі Посполитій шляхта укладала з обраними королями, які сходили на трон, і стала яскравим відображенням соціальних, політичних та моральних цінностей тогочасної політичної еліти. Стрижневими ідеями Конституції були положення: український (козацький народ) є окремішнім від російського і саме йому належить спадщина державно-політичного життя давньої Русі; Українська держава в кордонах свого існування за часів Богдана Хмельницького (на Правобережжі по р. Случ) має бути незалежною (під номінальною протекцією шведського короля); передбачена форма державного правління – республіка парламентного типу; унітарність державного устрою козацької України; підпорядкованість Української православної церкви Константинопольському патріархату; обстоювання соціально-економічних інтересів селян, міщан, запорожців і городових козаків, тобто всіх прошарків тогочасного населення; проголошувалася боротьба з корупцією і зловживанням посадових осіб [113, с. 19].

Політичні прагнення І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола та К. Розумовського вже не мали найменших шансів на успіх в умовах сильного російського тиску [121, с. 176-181]. Після скасування гетьманства основні принципи державної ідеї зберігалися лише в історичній пам'яті населення та політичній свідомості окремих осіб. Це відобразилося в літературних творах другої половини XVIII ст.: «Розмова Великої Росії з Малоросією» С. Дівовича, «Ода на рабство» Василя Капніста, «Історія Русів» невідомого автора [121, с. 182].

Значення Національної революції історик бачить насамперед у тому, що боротьба за власну державу та її існування у край несприятливих обставинах красномовно засвідчили спроможність українців жити самостійним політичним життям [119, с. 71]. Не погоджується з висловленим у вітчизняній історіографії міркуванням, що, мовляв, через незрілість соціально-економічних і політичних умов Українська держава не мала шансів для самостійного розвитку, адже аналіз політичного устрою, характеру соціально-економічних відносин, що склалися на території козацької України, аж ніяк не свідчить про їхню незрілість чи безперспективність. Навпаки, важливі перетворення в аграрних відносинах, ремеслі й торгівлі, зміни в соціальній структурі суспільства, політичному устрої мали глибоко прогресивний характер, оскільки створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Однак для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме відсутність останніх відіграла в історії України трагічну роль [48, с. 131].

Хоча революція зазнала поразки, але, як слушно наголошує дослідник, спогади про неї завжди слугували для нових поколінь українців потужним чинником у боротьбі за збереження етнічної самобутності, проти національного поневолення, а нашим завданням сьогодні є ставати повноцінною нацією, яка не нехтуватиме відновленням історичної пам'яті та враховуватиме уроки минулого [134, с. 75].

Національно-політична свідомість

В. Степанков акцентує, що вияснення рівня етнічного розвитку українського народу та його самосвідомості на середину XVII ст. є вельми актуальним з огляду на сучасну політичну ситуацію. Адже

після розпаду СРСР значна частина російських учених намагається будь-що зберегти в тій чи іншій модифікації міф «великої руської нації» («спільноруської культури», «спільноруської концепції»), заперечуючи факт існування на цей час українського і білоруського народів, розглядаючи їх складниками «руського етносу» [83, с. 88]. Прихильникам такої концепції він ставить просте риторичне запитання: якщо до 1648 р. не існувало українського народу, то власне який народ повів боротьбу за незалежність з 1648 р.? Якщо ж він формувався лише в межах Гетьманату (а після ліквідації в середині 70-х рр. XVII ст. його інституцій у Правобережжі він обмежувався в основному теренами сучасних Сумської, Чернігівської, Полтавської й східної частини Київської областей), то який народ впродовж другої половини XVII–XVIII ст. проживав у Правобережній і Західній Україні, що складала, вочевидь, не менше 80 % території тогочасної України? [83, с. 89].

Дослідник відзначає «лавиноподібне піднесення» національної свідомості українського населення упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. Його сформуливали такі ідеї: інтенсивне формування в різних прошарках чуття приналежності до єдиного народу: «ми – руський народ», котрий проживає на священній землі предків – у споконвічному руському краї; обґрунтування ідеї безперервної тяглості буття руського народу, його політичного життя («політичного простору») на теренах, які в часи княжої доби охоплювали Київське, Переяславське, Чернігівське й Галицько-Волинське князівства, а в першій половині XVII ст. – Брацлавське, Київське, Волинське, Подільське, Руське, Белзьке й Чернігівське воеводства, себто Україну, залишаючи за її межами власне білоруські землі; самоусвідомлення народу, що проживав на вищевказаних українських землях, як окремишнього від поляків, білорусів (литвинів) та московитів, хоча залишалося маркування українців і білорусів спільним терміном «Русь», «руський народ», який трактувався не стільки етнічною, скільки релігійною ідентичністю. Відображенням цієї ідеї особності народу стала заувага київського митрополита І. Борецького у своїй протестації 1621 р. про окремі Руське та Литовське князівства [119, с. 49]. Тобто з 20-х рр. XVII ст. утверджується концепція руського народу як «третього народу» Речі Посполитої, рівноправного з польським і литовським. Її адепти свято вірять у те, що відповідно до люблінських постанов, Русь

на добровільних і рівноправних засадах об'єдналися «в одне тіло» з Польською Короною та Великим Князівством Литовським. У зв'язку з цим польський король зобов'язаний був, відповідно до договору, пильнувати права і вольності руського народу, не допускати їх порушення [70, с. 250].

У сприйнятті Війська Запорозького його служба королю розглядалася як певний контракт із взаємними обов'язками; водночас монарх мав присягнути на безумовному виконанні вимог свого контрагента. Інакше козацьке товариство вважало законними як свою відмову служити монарху, так і право захищати свої та «руського народу» права та свободи. А відтак відповідні дії аж ніяк не могли трактуватися як зрада королю. Упродовж 1630-х рр. у свідомості козацтва викристалізовується намір домагатися від короля визнання прав автономії регіону, де вони проживали й уже сформували владні структури [70, с. 252].

Під час таємних переговорів з королем у 1646-1647 рр. козакам обіцяли взамін на підтримку королівських планів війни з Османською імперією скасувати Ординацію 1638 р., збільшити реєстр до 12 тис. тощо. Однак, вочевидь, в умовах гострого протистояння з магнатсько-шляхетською опозицією прямо чи опосередковано король порушив також питання і про його підтримку Військом Запорозьким у випадку відкритого конфлікту з опонентами. А козацька старшина витлумачила пропозицію монарха як «добро» на спротив свавіллю королівських урядників, магнатів, шляхти, старост тощо [70, с. 254]. Б.Хмельницький і козаки в 1648 р. відзначали негативне значення слабкості королівської влади й однозначно засвідчували намір домагатися її зміцнення, щоб король був «однією головою» і всі його слухали. Тобто вони пов'язували реалізацію своїх вимог з реформуванням політичного устрою Речі Посполитої [70, с. 255].

Історик переконаний, що революція середини XVII ст. стала могутнім імпульсом для формування української нації й розвитку національної свідомості, зумовила закріплення спочатку назви «Україна» за витвореною державою, а згодом назви «український» за її етнічним населенням [120, с. 30]. Акцентував на нерозривному взаємозв'язку між соціально-економічними та національно-державотворчими процесами: «створення Української держави й утвердження на її території господарства козацького (фермерсь-

кого) типу відіграло вирішальну роль у розвитку національної свідомості, вплинуло на процес формування нації» [120, с. 1]. Не менш значимим був релігійний чинник, адже православне духовенство отримало повноцінний статус у соціумі, а Православна церква – конфесійну монополію [31, с. 100].

Науковець простежив, який зміст сучасники вкладали в поняття «Україна». Стрижнева ідея полягала в її трактуванні козацтвом як «рідного краю», «Вітчизни» тощо [128, с. 446]. Правда, в 1648 – першій половині 1649 рр. ще спостерігається тлумачення «України» як власне козацького регіону, обмеженого центральною й південною частинами Київського воєводства. Щодо неї історик запропонував вживати назву «Гетьманат» чи «козацька Україна» [83, с. 91]. Проте з липня 1649 р. у сучасників подій домінувальним у семантичному розумінні поняття «Україна» стає регіоном, що складався вже з Київського й Брацлавського воєводств, поряд з Поділлям і Волинною.

Після укладання Зборівського договору 1649 р. явно пришвидшується процес утвердження терміну «Україна» з його семантичним наповненням для означення не лише окремишньої від Речі Посполитої території, але й державно-політичної одиниці. Водночас він інтенсивно трансформується у політонім, про що свідчать сотні джерел, в тому числі й листування Б. Хмельницького з іноземними монархами [128, с. 447]. Набирає поширення вживання термінів «народ наш український», «руський православний український народ», «полки наші всі українські», «українські міста», «українські села й містечка» [128, с. 448]. Починаючи з 1654 р., розпочалося активніше використання гетьманом і старшинами назви «Україна» як назви витвореної держави. Вона фіксувалася і для означення термінів усіх етноукраїнських земель як «стара Україна» або «Роксоланія, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли» [80, с. 42].

На жаль, воєнний чинник відіграв вирішальну роль у поділі України на два регіони: більший (Західний), що залишався у складі Корони Польської, де поновлювалися дореволюційні польські порядки, й менший (Східний), у якому продовжувалося формування українського соціуму [31, с. 96-98]. Тому історик визнав, що виникає потреба в розмежуванні вживання поняття «Україна» як синоніму «Русі» для означення всіх тогочасних етноукраїнських земель, що знаходилися у складі Польської Корони, й назви вит-

вореної у революції держави. У другому випадку, для уточнення, можливо, доцільно використовувати означення «козацька» й тоді термін звучатиме як «козацька Україна». Інший варіант: всі етно-українські землі маркувати терміном «Русь-Україна», а існуючу державу «Україною». Синонімом останньої може слугувати термін «Гетьманщина» [128, с. 449].

Утворена держава називалася «Україною» не лише старшиною, козацтвом і поспільством, але й політиками Речі Посполитої та інших країн. Так, Карл X у 1656 р. писав про неї, як про «Українську вільну республіку», Бучацький договір 1672 р. між Річчю Посполитою і Портою вперше фіксує в міжнародних дипломатичних актах термін «Українська держава» [128, с. 449]. У свідомості різних прошарків суспільства відбувається формування «духу національного патріотизму через «вкорінення» у ній культу козацтва» і «культу пам'яті». Започатковується витворення нового образу Вітчизни – «Матері – України» та її головного захисника – козака, котрий починає бути зразком національного характеру [139, с. 82].

Науковець високо оцінив патріотичний дух співвітчизників у середині XVII ст.: «Українці, якщо вони мають поставлену мету, виявляють під час боротьби з витворення власної держави та її самостійність небачені в історії Європи XVI – XVII ст. енергію, волю, самопожертву, стійкість, героїзм. На Правобережній Україні з 1648 по 1676 р. загинуло 90-92% населення. Це катастрофа для нації! Незважаючи на невдачі, важкі поразки, жорстокі репресії ворога, українці знову і знову бралися за зброю, намагаючись відстояти свободу» [134, с. 75].

Політична еліта

Перші сюжети, присвячені еліті, є у кандидатській дисертації науковця. Він розділив український повстанський політичний табір на три групи: радикальна, поміркована та угодовська течії [42, с. 13]. У новіших працях історик назвав помірковану течію національно-патріотичною, а угодовську – поміркованою [140, с. 156; 30, с. 68-69].

У першій монографії (1991 р.) є присутній фрагмент про лідерів повстанських загонів, що збагатили, походили зі шляхти, патриціату, православного духовенства. Вони часто змушували селян і міщан виплачувати великі податки, але й виконувати панщину [40, с. 14]. Але така ситуація мала місце за межами утвореної Укра-

їнської держави, тобто на територіях, що впродовж 1649 – 50-х рр. XVII ст. входили до складу Польщі.

Незмінною в публікаціях різних періодів є акцентуація на негативах процесу окатоличення руської шляхти, яка втрачала етнічну самосвідомість, денаціоналізувалася, тому надалі практично відмовилася від боротьби за створення національної держави, що було унікальною ситуацією в тогочасному світі [40, с. 15-16; 120, с. 24, 26, 29]. Внаслідок «зради» аристократії українське суспільство втратило ідею української корони, української монархії (її замінила ідея польської корони, польської монархії), що могло стати ідейно-політичним стрижнем боротьби за відродження Української держави як спадкоємиці княжої Русі та королівства Данила Романовича [108, с. 17]. Улітку 1648 р. Хмельницький спробував повернути на свій бік панство: заборонив страчувати взяту в полон українську шляхту, бере під свій захист маєтки феодалів, обмежив прийом селян до лав військ. Але ті не захотіли приєднатися до визвольного руху, й тому гетьман швидко згорнув свою протекцію знатним землевласникам [51, с. 196-197; 141, с. 467; 143, с. 4; 38, с. 55]. Науковець не погоджується з тими колегами, які зображують А. Кисіля палким патріотом України, адже всі віднайдені наразі відомості промовляють про послідовний захист ним інтересів Речі Посполитої [51, с. 197].

В. Степанков порівняв деформацію національної свідомості панівного класу-стану, представники якої перетворилися в гарячих патріотів «Ойчизни» (Речі Посполитої) з партійно-радянською номенклатурою радянської України, коли вона з таким же холуйським вірнопідданством зрікалася української мови й культури на користь російської, проголошувала себе палкими патріотами Батьківщини – СРСР за повної байдужості, якщо не ворожості, до долі українського народу, його національних інтересів, мови [51, с. 190].

Важливим завданням у докторській дисертації історик визначив висвітлення процесу формування державної еліти, характерні риси її ментальності [120, с. 18]. Тодішній менталітет еліти дзеркально відображав ментальність народу, найхарактернішою особливістю якого була абсолютна перевага в його структурі соціальних, групових, приватних інтересів над національними, державними, суспільними [142, с. 32]. Також науковець підкреслив слабкий вплив на революцію міського патриціату й інтелігенції, недостатню консолідацію еліти [120, с. 28-29].

Дослідник звернув увагу, що в 1648 р. відбувалося формування ядра державної еліти, яке, на жаль, відставало від темпів державотворення, що негативно позначилося на наслідках кампанії 1648 р. Лише з грудня 1648 р. стала підтримувати політику гетьмана верхівка православного духовенства й особисто митрополит С. Косів [142, с. 29-30; 120, с. 32; 144, с. 80].

Важливим негативом В. Степанков визначає внутрішньополітичну боротьбу в середовищі еліти. Радикальне угруповання старшини (полковники Д. Нечай, Кривоносенко, М. Небаба, Лук'ян Мозиря) виступило проти Зборівського договору, протестували проти гетьманського політичного курсу на замирення з польським королем [114, с. 287]. Розгром радикального угруповання (кінець 1651 – весна 1652 рр.) зумовив посилення поміркованого угруповання з його прошляхетськими настроями та пропольською орієнтацією [142, с. 31].

Вкрай негативно позначилася на політичній свідомості еліти громадянські війни за наступників Б. Хмельницького. Програма створення незалежної соборної держави зі сфери практичних зусиль з її реалізації відсувається в царину спогадів та платонічних намірів. Посилювалися настрої розчарування і зневіри в можливість виборення незалежності, а відтак чимало старшин мету визвольних змагань зводили до збереження автономії [121, с. 169].

Науковець підкреслює й зовнішньополітичні прорахунки еліти: «Шукаючи у складних геополітичних ситуаціях союзників для збереження витвореної держави й поступаючись за отриману допомогу частиною суверенітету, гетьмани й старшини, як правило, виявлялися неспроможними не лише поновити його, а й запобігти подальшій втраті незалежності, що в кінцевому рахунку обернулося катастрофою для України» [134, с.72].

Одним із перших в історіографії незалежної України ювіляр відмовився від героїзації та романтизації низового козацтва. Із державницьких позицій жорстко критикував роль Запорозжя в національно-визвольній революції. Історик наголосив: «Національна ідея не стала визначальною у політичній свідомості ні більшості рядового козацтва, ні старшини. Пріоритет запорозьких інтересів над національними, схильність до «вольниці» й охлократизму, протиріччя між старшинами дуже вдало використовували уряди не лише Московії та Речі Посполитої, але навіть Криму для послаб-

лення центральної влади, розпалювання міжусобиць й соціально-політичної боротьби, сепаратизму тощо» [96, с. 9]. Так, запорожці в протистоянні з Виговським звернулися по допомогу до російського уряду, засвідчуючи готовність задовольнитися програмою «козацького автономізму». Саме Запорожжя вперше в козацькій Україні продемонструвало кус на підпорядкування інтересів українського життя планам «московського бюрократизму та централізму» [119, с. 62]. Підкреслив негативну роль запорожців під час антипольської підгаєцької воєнної кампанії П. Дорошенка. Вони вирушили в цей час у похід на Крим й обурені такими діями татари, які в цьому поході були союзниками гетьмана, домовилися з поляками, змусивши таким чином Дорошенка теж укласти з ними угоду [28, с. 302].

Усе ж чітко простежується симпатія науковця практично до всіх представників еліти: «попри відмінність (часто діаметрально протилежну) у поглядах, жорстокість міжусобної боротьби за владу, часту непослідовність і суперечливість у діях, моменти слабкості й відступництва, більшість представників еліти любила «рідну Вітчизну – Україну» й в силу можливостей й здібностей несла свій важкий хрест на Голгофу незалежності України. Її трагедія полягає не у відсутності патріотизму й здатності до самопожертви, а в неспроможності консолідуватися навколо державної ідеї, підпорядкувати особисті чи групові інтереси національним, боязні утвердження міцної гетьманської влади, не кажучи вже про становлення спадкоємного гетьманату» [34, с. 11].

Історик вважає, що попри розкол козацької України і суперництво угруповань, їх керівники стали провідниками державної ідеї і винятком з цього переліку називає І. Сірка й частково М. Ханенка [119, с. 69]. Постать легендарного кошового він оцінює так: «Іван Сірко, будучи щирим патріотом Вітчизни, вболіваючи за нею, однак, виявився неспроможним піднятися до усвідомлення значимості національної державної ідеї, а відтак зробити її наріжним каменем діяльності. Залишаючись у полоні запорозьких ідеалів та програми автономізму, плекаючи надію здобути булаву, часто своїми діями призводив до загострення політичної боротьби, перешкоджав згуртуванню національно-патріотичних сил, збереженню єдності козацької України» [50, с. 231].

В. Степанков спостеріг, що з 60-х рр. XVII ст. помітного поширення серед еліти набрав класичний тип «хохла», коли вона нама-

галася перетворитися у типових феодалів-землевласників. До кінця XVII ст. навіть та її частина, що сповідувала ідею самостійництва, за незначним винятком, вже не мала в собі волі до боротьби за її реалізацію й була готовою за найменшої загрози для життя поступитися нею задля збереження соціального статусу та матеріального становища сім'ї. На таких же позиціях перебували верхівка духовенства й значна частина інтелігенції, котрі ставали провідниками російської великодержавної ідеї [105, с. 273]. Розчарувавшись і зневірившись у досягненні мети боротьби, вони зрікалися не лише ідеалів незалежності, а й, намагаючись зберегти посади, привілеї, накопичити багатство, отримати маєтки і дворянство (шляхетство), ставали на шлях національного самовідречення, заповідного прислужництва, виявляючи водночас крайній егоїзм, одягнутий у шати показної смиренності, болісно-хворобливу готовність пожертвувати ідеалами й духовними цінностями в ім'я кар'єри, матеріальної вигоди тощо [134, с. 73].

Полтавська катастрофа 1709 р. ознаменувала крах останньої спроби патріотів вибороти незалежність. Вона започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед еліти і козацтва, втрати ними волі щодо відстоювання державних інтересів, їх зрощення і змалоросійщення. Саме з цього часу у свідомості лівобережної старшини стався злам: вона остаточно відмовилася від ідеї незалежності й соборності України. Альфою і омегою її політичних прагнень стає лише збереження автономії Гетьманщини. Замість уживаної раніше назви «Україна» утверджується назва «Малоросія» [121, с. 175].

На його думку, в середині XVIII ст. у свідомості еліти продовжували жити ідея автономізму. На засіданнях Законодавчої Комісії 1767-1768 рр. українські депутати підготували петицію до Катерини II з проханням підтвердити «навечно» всі українські права, а їх лідер Григорій Полетика бажав перетворення України на шляхетську республіку та визнання старшини шляхтою. Ризику в процесі деградації підвела «Грамота на вільність дворянства (1785 р.)», яка позбавила українське суспільство політичної еліти [121, с. 182].

Постать Богдана Хмельницького

Якщо в 1970-1980-х рр. В. Степанков висвітлював діяльність гетьмана у контексті макросоціальних процесів, на фоні активності

«широких народних мас», то з 1989 р. простежуються контури державницького підходу. Особиста воля, харизма, цілеспрямованість та інші риси Б. Хмельницького, як політичного лідера, визначаються рушійною силою державотворення. Це чітко виявилось у статті жовтня 1991 р., у якій автор уперше окреслив п'ять етапів державотворчої програми Б. Хмельницького [109, с. 42-48]: лютий-вересень 1648; вересень 1648 – серпень 1649; серпень 1649 – червень 1651; липень 1651 – березень 1654; березень 1654 – липень 1657 рр. [29, с. 111-112]. Також дослідник визначив 4 періоди діяльності гетьмана, спрямованої на здобуття соборності Української держави [46, с. 24]. Чи не вперше в новітній українській історіографії став вживати вислів «Богдан Великий».

Дослідник вказує, що наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. у ментальності населення козацької України розпочався процес утвердження ідеї легітимності влади гетьмана не просто як типового козацького ватажка («батька»), а як визволителя від «ляцької неволі», рятівника православної віри, володаря Русі, непідлеглого владі польського короля [120, с. 32]. Вбачаючи в Б. Хмельницькому руського «Мойсея» й «визволителя Вітчизни», сотні тисяч повсталіх українців у всіх регіонах взяли за зброю [143, с. 6]. Для більшості населення він, безперечно, був особою, наділеною якостями винятковості й навіть святості, месіанства і Божої благодаті [112, с. 6; 99, с. 3].

Він доводить, що український володар пережив за короткий час значну еволюцію політичних поглядів. Після перемоги під Корсунем Хмельницький передав захопленому в полон Потоцькому вимоги створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави, тобто відстоював принцип козацького автономізму. Але на початку червня в інструкціях послам у Варшаву гетьман вже не говорив про автономію [51, с. 192]. Науковець не критикує гетьмана за його відмову продовжувати похід на Варшаву восени 1648 р., адже, з огляду на співвідношення сил, вона врятувала українську армію від неминучої катастрофи. Але його помилкою визнає те, що він не укріпився на західних рубежах України, не завершив тут творення влади і козацьких полків, тобто добровільно поступився противнику західним регіоном [51, с. 205-206; 47, с. 121; 141, с. 475].

Спершу В. Степанков не поділяв міркувань, що вирішальний вплив на світогляд гетьмана мали зустрічі і бесіди з київською ін-

телігенцією наприкінці 1648 р., унаслідок чого з'явилася програма незалежності від Польщі. Був схильний думати, що до неї він прийшов самостійно [51, с. 201]. Але в статті 2009 р. вважає важливим значення для розвитку політичної свідомості гетьмана бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм. Визнає слушним припущення С. Плохія, що патріарх провів обряд посвячення («вінчання») Б. Хмельницького на гетьманство, узаконюючи таким чином його владу, як владу надану Богом. У тогочасній європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним з найважливіших елементів концепції його божественних прав і відповідало ідеї сакральної сутності королівської влади. Він же надав релігійну легітимність повстанню (благословив Б. Хмельницького на продовження війни з Річчю Посполитою) й легітимізував владу гетьмана [143, с. 8-9].

Незважаючи на велику політичну поразку гетьмана у зв'язку з укладенням Зборівського договору, йому вперше в історії українсько-польських відносин вдалося досягти визнання з боку польського уряду автономії української держави, що давало шанси на продовження боротьби за незалежність [47, с. 125].

Б. Хмельницький показав себе неперевершеним майстром маневрової військової тактики. Під час боїв демонстрував особисту мужність, залізну витримку, кмітливість, ніколи не втрачав здатності тверезо оцінювати ситуацію і приймати необхідні рішення. Проведені гетьманом воєнні кампанії і битви проти польських і кримських військ збагатили скарбницю європейського військового мистецтва і дають підстави вважати його одним із найталановитіших полководців XVII ст. [49, с. 41]. В останні роки задумався над проблемою сформування 50-тисячного регулярного війська, яке б утримувалося за рахунок скарбниці [49, с. 41]. Вершиною військового таланту гетьмана стала Батозька перемога. Українська держава виборола незалежність, бо не була пов'язана жодними договорами з іншими країнами, які б обмежували її суверенітет. Виникла сприятлива ситуація для походу на захід із метою визволення західних земель від польського поневолення та їх приєднання до складу держави [43, с. 12]. Проте з невідомої причини замість продовжувати наступ на охоплене панікою польське військо (6-9 тис. осіб), яке перебувало під Сокалем, він відступив на терени козацької України [119, с. 58].

На переконання В. Степанкова, гетьман проводив виважену соціально-економічну політику. З одного боку, видавав «захисні»

універсали шляхті, наказував органам влади «жорстоко» страчувати усіх «свавільників», а з іншого боку – рішуче протидівав відновленню магнатського землеволодіння [140, с. 164]; захищав економічні інтереси православних монастирів, які отримували млини, нові маєтності й угіддя; не виключено, що розпочав карбувати українську монету, адже інформація про це потрапила на сторінки «Gazette de France» [67, с. 194-196; 120, с. 46]; намагався не втручатися у взаємини панів з їх підданими, але й водночас не допустити відновлення найгрубіших форм визиску останніх; не вдавався до масових репресій проти повстанців, уникав загострення стосунків із радикальним угрупованням старшини.

Історик наголошував, що джерела не підтверджують поширеної в радянській історіографії думки, ніби старшина заволоділа маєтками вигнаної шляхти і перетворилася у феодалів-землевласників: «Нами не виявлено жодного гетьманського універсалу про надання представникам старшини земельних володінь» [48, с. 130]. Хмельницький не пішов, у супереч договору 1654 р., на відмежування реєстрового козацтва від селян і нереєстрових козаків. Цю ідею рівності поспільство сприймало як невід'ємний складник суспільного буття Гетьманщини, що з часом персоніфікувалося з ім'ям гетьмана [119, с. 61]. Ця гнучкість дозволила йому успішно проводити державний корабель повз небезпечні соціальні рифи й уникати громадянської війни [112, с. 8; 30, с. 72-73]. Невипадково у свідомості наступних поколінь українців він був визволителем не тільки від «лядської неволі», а й від панщини й кріпацтва. Допущені його наступниками прорахунки у соціально-економічній сфері оберталися спалахами повстань, люмпенізацією суспільства, розгулом анархо-охлократичної стихії з притаманними їй проявами грабежів та вбивств, втратою підтримки з боку населення [134, с. 75].

На зовнішньополітичній арені завдяки зусиллям гетьмана Українська держава зуміла зробити прорив на шляху до її визнання Європою як суб'єкта міжнародних відносин [112, с. 10]. Він зумів уникнути загострення відносин із Росією, зірвавши наміри хана і варшавського двору організувати проти неї спільні військові походи восени 1649 і влітку 1650 рр.; досяг домовленості з правителем Трансильванії Д'єрдем II Ракоці про координацію дій проти Польщі; змусив молдавського правителя В. Лупу відмовитися від ворожої щодо України політики; підтримував дружні стосунки з

Валахією; зберіг воєнно-політичний союз з Кримом; встановив відносини з Венецією. Б. Хмельницькому вдалося паралізувати ворожі дії польської дипломатії у Стамбулі й помітно розширити зв'язки з Портою [47, с. 126].

У період найбільших успіхів визвольної боротьби Хмельницький вдавався до використання титулатури «Божою милістю» під час підпису листів до іноземних володарів. Перед підписом вживалися різні терміни дипломатичної ввічливості («щирий друг і до послуг вельми готовий слуга», «найнижчий слуга» та ін.), що не завжди відображали суть справи [64, с. 107]. Коментуючи зміст цих численних «вірнопідданих» листів, науковець зауважує: «Немає жодної підстави такі і їм подібні визнання, заяви й твердження володаря булави зображувати знаковими; відшукувати у них якусь сакральну символіку проявів доленосних прагнень українського народу. Це були, пройняті холодним політичним прагматизмом, вербальні засоби дипломатичного впливу на еліту чужоземних держав з метою втягнення їх у війну проти Речі Посполитої на стороні Гетьманату. І не більше!» [83, с. 93]. Гетьман вбачав у «протекції» будь-якої з держав не мету своєї діяльності, а необхідний, за певних обставин, крок до виборення незалежності та соборності України [140, с. 160].

В. Степанков здійснив «спробу пунктирно окреслити найголовніші віхи еволюції влади гетьмана від виборного глави козацтва до одноособового володаря держави й процесу зародження ідеї українського монархізму» [108, с. 13]. Окремі свідчення сучасників підтверджують, що навесні та влітку 1649 р. Б. Хмельницькому віддавалися почесні, рівнозначні почесням монарху [108, с. 22]. Він зумів перетворити владу виборного гетьмана на освячену богом владу володаря, по суті скасував «чорні ради», звів нанівець принцип виборності генеральної старшини та полковників, домігся неухильного виконання урядових наказів, придушував найменші прояви сепаратизму, охлократії та міжусобиць [134, с. 74]. В останні роки гетьманування він мав право на життя і смерть будь-якого (незалежно від посади і титулу) жителя козацької України, яким, правда, користувався вкрай рідко [47, с. 121]. Історик розкриває мотивацію монархічних планів гетьмана: «Постає закономірне питання, курс Б. Хмельницького на запровадження монархічної форми правління був породжений його честолюбством чи відображав прогресивну

тенденцію політичного розвитку? На наш погляд, у тих конкретно-історичних умовах ця політика Б. Хмельницького сприяла консолідації еліти і суспільства в цілому навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості, відкривала шлях для запобігання гострій міжусобній боротьбі за гетьманську булаву» [49, с. 38].

В умовах відсутності соціально-активної опори для утвердження монархічного механізму влади Б. Хмельницький приділяв особливу увагу формуванню її ядра – власного клану (кола осіб, безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками) [108, с. 27]. З літа 1650 р. почав замислюватися над питанням щодо встановлення династичного зв'язку з молдавським господарем В.Лупу шляхом одруження сина Тимофія з Розандою [108, с. 24]. Упродовж 1652-1653 рр. гетьман посилив централізацію влади. Окремі джерела засвідчують його право скасовувати рішення старшинських рад [108, с. 26]. Проте він не відмовився від практики їх скликання. Гетьман розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів, що надавали в очах козацтва легітимності прийнятим рішенням, хоча роль старшинської ради все більше зводилася до формального схвалення прийнятих Б. Хмельницьким рішень [108, с. 26].

В. Степанков вважає, що йдучи на зближення з Портою (уряд якої, до речі, надав Б. Хмельницькому титул «князя Руського») гетьман, окрім всього іншого, сподівався (прийнявши її протекцію) домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Він не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем, що не прагнув до монархічної влади, а тому, що усвідомлював: по-перше, в Українській державі немає соціально-політичної сили, яка була б носієм і опорою князівської влади; по-друге, отримання титулу з рук іноземного монарха поставило б під сумнів його легітимність. Тому Б. Хмельницький обрав інший шлях: досягти перетворення гетьманської влади, що зросла на національному ґрунті й отримала підтримку і визнання з боку більшості населення, у спадкову монархію [108, с. 26].

Хмельницький домігся спочатку фіксації у договорі з Москвою пункту про позитивність гетьманської влади, а в останній рік життя реалізував ідею спадкоємності шляхом передачі влади своєму сину Юрію, що започаткувала володарювання в козацькій Україні

династії Хмельницьких [120, с. 61]. Таким чином, було зроблено вирішальний крок на шляху утвердження в Україні козацької монархії у формі спадкового гетьманства. На жаль, нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в українському суспільстві; вона трималася в основному на титанічній постаті великого гетьмана та вузького кола його однодумців. Причому поспільство та козацтво не здійснювали спротиву еволюції республіканської форми влади в монархічну. У перспективі вони могли стати соціальною опорою спадкового гетьманства. Потрібен був час. Інша справа – позиція політичної еліти, яка у своїй масі не поділяла монархічної ідеї та прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Побоюючись залізної руки гетьмана, вона, очікуючи на сприятливіші обставини, не наважувалася відкрито виступити проти його політики, хоча таємно інтригувала. З кінця травня 1657 р. серед старшини розгорнулася прихована боротьба за булаву. Неспроможним стати виразником і захисником династичних інтересів виявився також створюваний гетьманом клан, якому бракувало солідарності.

Окрему увагу звертаємо на дослідження В. Степанковим функціонування розвідки та контррозвідки Б. Хмельницького [30; 118]. Він наводить велику кількість джерельно обґрунтованих відомостей про діяльність тогочасних українських «спецслужб», кожна з яких заслуговує бути в сценарії серіалу гостросюжетного детектива-блокбастера. У зв'язку з цим, ця тема є найцікавіша та найзахопливіша для пересічного читача (не науковця), а сам автор навіть був запрошений у 2003 р. прочитати в Генштабі Збройних сил України лекцію «Роль розвідки та контррозвідки у визвольних змаганнях українців середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького» [1, с. 54].

Серед особливо вражаючих фактів назвемо такі: особисте керівництво гетьманом розвідкою та контррозвідкою, адже у найважливіших випадках він не лише приймав і відправляв розвідників, але й інструктував їх; рекрутування розвідників із монахів, жебраків, утікачів, калік, вуличних співаків, різних «гультаїв», людей різної статі, віку, національності (окрім українців, були поляки, євреї, цигани, німці); організація українськими розвідниками повстань і диверсій у різних районах Польщі та Галичини з кінця 1650 р., що мало послабити боєздатність армії і дезорганізувати шляхту; наявність зв'язків між лідером польських повстанців

Л. Косткою-Наперським та Б. Хмельницьким; взаємодія українських розвідників зі шведськими та трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії; подвиги козаків, які йшли на смерть, начебто випадково потрапивши в полон, але насправді виконуючи завдання українського командування щодо дезінформації противника; згадки про козаків-смертників у творі відомого французького письменника П. Меріме; інформація, що камергер короля Яна Казимира Верещака був українським агентом; направлення влітку 1654 р. Хмельницьким в Османську імперію таємних провокаторів, щоб вони закликали «сербів, болгар, греків й інших християн до зброї проти турецького султана»; діяльність московських вивідників, чия роль не було таємницею для гетьмана; демонстрація Б. Хмельницьким суперечностей та незгод із М. Кривоносом задля введення поляків в оману про їх антагоністичність, але насправді тісна кооперація двох лідерів у діях проти спільного ворога; таємні контакти гетьмана з міщанами тогочасного Кам'янця-Подільського; спроби дискредитації гетьмана в очах українського населення та замахів на Б. Хмельницького, організованих польською розвідкою; спроба викрадення польського короля українськими агентами навесні 1653 р.; детективна інтрига навколо дружини Б. Хмельницького Мотрони, яка чи то вчинила подружню зраду, чи то свідомо чи несвідомо стала жертвою провокацій польської розвідки заради організації вбивства гетьмана; військові хитрощі Б. Хмельницького на початку Берестецької кампанії, які в разі успішної реалізації могли змінити перебіг сумнозвісної битви; інсценізація поляками неіснуючого українсько-трансільванського антикримського договору задля відвернення татар від підтримки українців; маневрові виверти І. Богуна, який у 1654 р. пішов на контакт із поляками, але не для того, щоб зрадити Хмельницького, а вивідати й передати гетьману цінну інформацію про ворога [30, с. 19, 23, 24, 82, 83, 90-91, 95, 100, 134, 160, 167; 111, с. 43, 44-45, 49, 50, 53, 55-56; 118, с. 105, 129, 159-160, 167, 171, 172-173, 178-180].

Смерть 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницького стала важким ударом для молодої держави. Через кілька місяців після смерті Хмельницького І. Виговський усунув від влади Юрія, зруйнувавши закладені такою важкою працею творця Української держави засади монархічного устрою [108, с. 28].

У підсумку, В. Степанков солідаризується з думкою В. Липинського, що з часу занепаду Русі-України тільки Великий гетьман спромігся розрубати гордіїв вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей, що існували в Україні [100, с. 25]. Не випадково напередодні вибуху Коліївщини 1768 р. кобзарі та бандуристи ходили селами і містами, співаючи думи про великого гетьмана, хоча це суворо заборонялося польськими колоніальними властями [112, с. 10].

Постать Петра Дорошенка

Актуальність дослідження цієї персони В. Степанков обґрунтував несправедливо негативним образом в радянській історіографії до кінця 80-х рр. ХХ ст. [102, с. 432]. Не є безпроблемною і сучасна ситуація: «У свідомості переважної більшості вчителів, викладацького корпусу вишів й студентства його постать знаходиться в одному оціночно-смысловому ряді поряд з С. Опарою, М. Ханенком, П. Суховієм, Д. Ігнатовичем (Многогрішним) тощо. У такій аберації світоглядного образу лежать причини переважно методологічного характеру, породжені сучасним рівнем стану осягнення сутності подій кінця 40-х – першої половини 70-х рр. ХVІІ ст. У зв'язку з чим давно визріла необхідність оціночної реабілітації постаті П. Дорошенка у світоглядному просторі української громадськості» [101, с. 210].

Петро Дорошенко належав, згідно з оцінкою В. Липинського, до «последніх Хмельничан» [127, с. 64], й не дивно, адже змолоду перебував у найближчому оточенні Богдана Великого, був у складі загону, з яким той подався на Запоріжжя у 1647 р. [66. с. 103; 90, с. 310], і саме державницький політичний курс гетьмана відіграв провідну роль у формуванні його політичної самосвідомості [110, с. 28]. Уже в публікації 1991 р. автор рішуче став на захист Дорошенка: «Відзначимо безпідставність звинувачень гетьмана у зраді українського народу. Його трагедія як державного діяча полягала, на нашу думку, не в тому, що гетьман добивався досягнення ворожої інтересам народних мас мети (вони гаряче підтримували його заходи, спрямовані на об'єднання українських земель), а в тому, що розчленована й зруйнована довготривалою війною Україна не мала достатніх сил для її реалізації» [52, с. 114].

Характеризуючи його державницькі погляди, дослідник припустив, що мав потаємні наміри домогтися встановлення монархіч-

ної форми правління. В уявленні Дорошенка, устрій держави мав бути обов'язкового унітарним. Мав задум перетворення республіки в монархію в особі князівства (господарства) на зразок Молдови чи Валахії [119, с. 69]. Проте, реально оцінюючи ситуацію, спромігся уникнути встановлення авторитарного режиму й проявів деспотизму у стосунках зі старшиною й козацтвом. Зумів віднайти ефективно дієвий механізм поєднання міцної гетьманської влади із систематичним функціонуванням як представницької козацької ради, так і старшинської. Кидається у вічі відсутність боязні втратити владу та готовність покласти булаву на вимогу козацького товариства. Уперше це продемонстрував на Лисянській березневій раді 1666 р., а в наступні роки вдавався до такої дії неодноразово (останній раз так вчинив на Чигиринській раді 20 жовтня 1675 р.). В окремих випадках, аби уникнути обвинувачень у тиску на роботу ради й нав'язуванні їй своєї волі, відмовлявся від участі у роботі, як це, наприклад, мало місце у березневій 1670 р. Корсунській раді. Жодної важливої ухвали не було прийнято без обговорення й згоди з боку старшин чи представницької козацької ради [101, с. 213, 214; 57, с. 631].

У зовнішній політиці Дорошенко вперше сформулював політичну програму досягнення номінальної протекції козацькою Україною і прагнув її реалізувати у відносинах з монархами Речі Посполитої, Порту і Московії [101, с. 212]. Гетьман навіть намагався встановити дипломатичні зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, пропонуючи йому поборотися за польський трон [66, с. 115; 57, с. 640]. Аналіз перемовин (1668–1675 рр.) про умови прийняття протекції короля, царя чи султана промовляє, що незважаючи на відмінності в деяких аспектах, він за підтримки старшини в ідеалі намагався звести її нанівець, позбавляючи сюзерена права самовільно втручатися у внутрішньополітичне й соціально-економічне життя Гетьманщини. А свої обов'язки щодо нього вбачав тільки у виконанні його розпоряджень вирушати у похід тобто мілітарної повинності. Виразно виявлялася також тенденція до уникнення формулювання в текстах майбутнього договору поняття «підданства», а відтак і відмови виплачувати данину [101, с. 214-215].

Розрив із поляками стався восени 1666 р. [50, с. 229], коли Дорошенко приходять до висновку, що, по-перше, об'єднання України

під верховенством польської корони не підтримується більшістю населення, а, по-друге, Річ Посполита не надасть дієвої допомоги в реалізації цих планів. Є дані, що він отримав відомості про зміст московсько-польських переговорів в Андрусові та зрозумів, що обидві сторони домовляються про поділ козацької України [66, с. 109]. Відчайдушною його спробою домогтися воз'єднання українських земель під своєю булавою називає історик Підгаєцьку військову кампанію 1667 р. Уперше після смерті Хмельницького політична програма гетьмана передбачала приєднання Західного регіону до козацької республіки. Польське військо було оточене, але внаслідок короткозорої політики харківського полковника І. Сірка та кошового І. Рога, які вчинили спустошливий похід на Крим, татари пішли на замирення з поляками. Гетьман П. Дорошенко змушений був підписати невігідну угоду з Польщею, яка передбачала визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків та ін. [50, с. 233; 110, с. 30-31].

У жовтні 1667 р. гетьман погодився на переговори з російським урядом. Вони засвідчили його прагнення позбутися присутності в козацькій Україні царських воєвод, домогтися відновлення суверенітету й приєднання до її складу західноукраїнських земель [89, с. 7].

Перебуваючи 1668 р. на Лівобережжі, Дорошенко припустився фатальної помилки: замість того, щоб послати на Правобережжя, де вели наступ поляки, кілька полків для з'ясування ситуації, 18 липня вирушив на Правобережжя з основними силами, залишивши наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного. Цим скористалися росіяни, які в середині вересня перейшли в наступ і за сприяння промосковськи налаштованих представників духовенства, старшини й козацтва спромоглися до кінця року відновити свою владу в північному регіоні Лівобережжя. Дорошенко не мав можливості надати суттєвої допомоги полкам, які чинили спротив, бо проти нього виступило Запоріжжя, підтримане Кримом, яке проголосило гетьманом П. Суховія [119, с. 67].

Андрусівський договір 1667 р., юридично закріплюючи розподіл Гетьманщини, унеможлилював реалізацію планів української еліти щодо возз'єднання козацької України за допомогою Москви чи Варшави. А відтак штовхав її шукати вихід із трагічної геополітичної ситуації в союзі з Кримом і Портою [56, с. 121]. Історик не докоряв діячеві за курс на союз з Османською імперією, адже «в

конкретно-історичній обстановці того часу реалізація даної програми мала б для України прогресивне значення» [110, с. 32]. Кваліфікував привабливими умови турецького протекторату, які пропонувала українська сторона: єдина Українська держава від Вісли, Перемишля, Самбора до Севська і Путивля; довічно обраний гетьман, автономія православної церкви під константинопольським патріархатом; населення України звільнялося від податків і данини; турки і татари в Україні не мали право будувати мечетей, брати ясир, руйнувати міста і села; султан і хан без відома гетьмана не мали укладати договори з Росією та Польщею; кримські татари, що прибували на допомогу, мали підлягати владі гетьмана. Але разом із тим уточнював: «На жаль, не вдалося з'ясувати, що прийняв, а що відхилив турецький уряд. Припускаємо, що не всі умови були прийняті, бо як промовляють окремі джерела, скликана в березні 1669 р. представницька рада висловилася за прийняття турецького протекторату, але не поспішала присягнути на вірність султану» [110, с. 32]. В. Степанков, погоджуючись із істориком Д. Дорошенком, вважає, що мова швидше за все йшла не стільки про підданство, скільки про оформлення військового союзу та взаємодопомогу [22, с. 113].

Тим не менше, гетьман продовжує маневрувати і з Польщею. Ідея полягала в тому, аби Річ Посполита погодилася на окремішність Української держави, яка, у свою чергу, визнавала протекцію короля на умовах виконання на його користь військового обов'язку та виплати певної суми данини (щось на зразок прийняття турецької протекції) [59, с. 206]. Під час засідання Комісії в Острозі 1670 р. Дорошенко пропонував полякам по суті конфедеративний зв'язок, а також розширення Української держави за рахунок частини Подільського воеводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по р. Горинь), але поляки зробили ставку на значно поступливішого М. Ханенка, з представниками якого укладається угода, у якій навіть натяку не було на українську автономію [66, с. 113].

Науковець прокоментував розчарування Дорошенком політикою османів після здобуття Кам'янця-Подільського: «Кидається у вічі вельми стримана, якщо не холодна, тональність оцінки дій султана-сюзерена: тільки констатація факту оволодіння «славною» і «всьому світові» страшною фортецею. І ніякої похвали за готовність повелителя імперії виконати взяті на себе зо-

бов'язання, передбачені умовами прийняття 1669 р. його протекції, як ось, наприклад, включити до складу Гетьманщини західноукраїнські землі» [53, с. 222]. Як відомо, польсько-турецький Буцацький договір передбачав повернення «Української держави» до «давніх кордонів» [88, с. 59], тобто трьох воєводств, без Поділля й західноукраїнських земель. Анексуючи Подільське воєводство, Туреччина прирівнялася до Речі Посполитої й Московії у статусі загарбника, що боролися за перерозподіл українських земель [53, с. 223]. Науковець припустив, що таке ігнорування українських інтересів турками було спричинене недооцінкою потенційної військової готовності Речі Посполитої, та розчаруванням наявними у Дорошенка силами (бл. 6-8 тис. осіб) [88, с. 59; 136, с. 37]. Буцацький договір засвідчив ненадійність Порти як протектора у відстоюванні українських інтересів, став початком втрати Дорошенком авторитету в очах більшості старшин, козацтва й поспільства, викликав глибоке розчарування гетьмана політикою Порти й підштовхнув його до поновлення перемовин із Річчю Посполитою та Москвою [88, с. 59].

Торкаючись трагедії вторгнення турецько-татарських військ на Брацлавщину та Уманщину 1674 р., внаслідок чого їх територія була спустошена, десятки тисяч міщан і селян загинули або потрапили в неволю, автор додав: «Не знімаючи вини з політики Дорошенка (вона неодноразово піддавалася критиці в радянській історіографії), зауважимо, що за цю трагедію не меншу, якщо не більшу, відповідальність несе царський уряд. Адже, взявши у підданство Правобережну Україну, він, таким чином, пішов на конфлікт з Портою, не маючи ні наміру, ні сил вести з нею боротьбу» [52, с. 122-123].

У внутрішній політиці гетьман не надавав шляхті, старшинам й заслуженим козакам жодних маєтків і сільськогосподарських угідь, а відтак не відбувалося, на відміну від Лівобережжя, феодалізації соціальної еліти. Не допускав повернення до маєтків польських шляхти, старост й урядників. Поспільство продовжувало користуватися соціально-економічними завоюваннями Селянської війни [67, с. 199; 89, с. 10; 101, с. 212].

Велику увагу приділяв формуванню ефективно дієвого державного апарату, який у 1664-1665 рр. цілком розладнався в умовах анархізації громадсько-політичного життя. Дбав про якісне

поліпшення кадрового складу генеральної старшини та полковників, підбираючи на ці посади досвідчених й авторитетних серед козацтва осіб. Із початку 1666 р. поліпшується ефективність функціонування місцевих органів влади, згасають прояви анархо-охлократичної стихії. Водночас гетьман схиляється до думки про необхідність реформування війська, створюючи у ньому підрозділи найманців, які згодом стали його кістяком, реалізуючи таким чином ідею Богдана Хмельницького створення в Україні постійної професійної армії. Наймані вояки, які служили як піхотинці, називалися серденьятами (сердюками). В умовах ненадійності козацьких полків, породженої різними політичними чи клановими інтересами старшин, саме сердюцькі полки забезпечували міцність його влади, позбавляючи залежності від полковників [135, с. 51].

Гетьман підтримав заходи митрополита Й. Тукальського щодо створення окремого Українського патріархату, вбачаючи у ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької України [66, с. 114; 119, с. 69].

Чи не головною внутрішньополітичною проблемою гетьмана і однією з причин розшматування й розорення козацької України була діяльність «закрутних гетьманчиків» – старшин, що претендували на булаву [22, с. 112, 116]. Особисто Дорошенко намагався порозумітися з Брюховецьким та Многогрішним. Він пропонував варіант мирного об'єднання шляхом складення на загальній раді булави й підкоренню подальшому рішенню ради, кому з них двох бути єдиним гетьманом. Але Брюховецький не приїхав на чорну раду на Росаві, відхилив пропозицію і Многогрішний [66, с. 110-112; 89, с. 7]. Складними були взаємини Дорошенка з І. Сірком, у яких співпраця чергувалася з непорозуміннями й конфліктністю [57, с. 645; 22, с. 111].

Улітку 1675 р. становище гетьмана стало критичним. Не припинявся потік біженців у Лівобережжя, не вірячи в можливість успіху, його залишали вірні раніше підрозділи козаків, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть друга і порадника Й. Тукальського. За таких обставин у кінці вересня 1676 р. він капітулював і здав гетьманські клейноди росіянам [89, с. 12]. Незважаючи на вкрай несприятливі політичні обставини, П. Дорошенко з винятковою впертістю й послідовністю обстоював ідею суверенності національної держави і у вересні 1676 р. він припинив боротьбу [137, с. 34].

Об'єктивність та неупередженість В. Степанкова в оцінці діяльності Дорошенка підтверджується тим, що він не вдається до абсолютної глорифікації його постаті. Характеризуючи його боротьбу за утвердження влади в 1665-1666 рр., науковець коментує його військову співпрацю з татарами таким чином: «Правда, ціна за неї виявилася дуже високою. І справа не в сумі грошей (татарам було виплачено 60 тис. злотих), а в тисячах українців, які пішли, як ясир, у неволю. Для їх перевезення змушений був надати Каммамбету-мурзі 100 возів, запряжених по 4 воли» [135, с. 48]. Іншим епізодом є те, що історик не погодився з думкою Дорошенка, який звинувачував Суховія в демагогії: «Як на мій погляд, П. Суховію не слід відмовляти у любові до Вітчизни. На жаль, досить часто тоді власні амбіції та честолюбство відсували патріотичні почуття на задній план» [22, с. 111].

Під час аналізу «дорошенкіани» у творчості ювіляра помічено кілька моментів, у яких простежуються хронологічні зміни авторських трактувань. Констатуючи у статті 1994 р. причетність Дорошенка до смерті І. Брюховецького, В. Степанков вказував, що в цьому переконують джерела (мав на увазі свідчення літопису Величка), але все ж обмовився, що для остаточного з'ясування цього питання потрібен подальший дослідницький пошук [28, с. 303]. Тобто історик тоді інтуїтивно зрозумів, що авторитетний козацький літописець міг бути негативно-суб'єктивним в своїх оцінках Дорошенка. Тому в біографічному нарисі 1998 р. автор не згадує про його ймовірну відповідальність за вбивство Брюховецького, лише констатує про смерть останнього від повсталих козаків [66, с. 111]. У публікації 2000 р. В. Степанков схиляється до версії «казусу випадковості». Повсталі козаки напали на намет лівобережного гетьмана, схопили його і привели до Дорошенка. Останній почав вигорювати йому за відмову добровільно покласти булаву. Шокований таким поворотом подій Брюховецький мовчав. Тоді Дорошенко помахом руки розпорядився взяти його під арешт (прикувати до гармати), але присутні зрозуміли цей жест як дозвіл на розправу [60, с. 304].

Недовіра до інформації «Самовидця» проявилася в епізоді про проїзд Дорошенка в серпні 1672 р. разом із султаном вулицями захопленого Кам'янця-Подільського, вимощених «образами божи-ми», вилучених із християнських храмів («Не заболіло его сердце

такого безчестія образів божіих задля свого нещасливого дочасного гетьманства»). На його переконання, це було не більш ніж чуткою, котрих чимало кружляло тоді серед населення Гетьманщини [53, с. 221-222; 136, с. 36].

Ще один епізод пов'язаний з утвердженням гетьмана при владі. У 2000 р. дослідник, посилаючись на того ж Величка, використав факт, що 19 січня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила гетьманство Дорошенка [50, с. 227]. Але у 2009 р. коригує ситуацію: «Не знаходимо також доказів про підтвердження обрання гетьманом на старшинській раді на Водохреща (19 січня 1666 р.), як це подано у літописі Величка. У відправленій королю «Інформації» не має навіть згадки про дану ухвалу ради, на яку б Дорошенко обов'язково зіслався б, обґрунтовуючи законність свого гетьманування» [135, с. 50].

У 1998 р. науковець наголосив, що Дорошенко не визнавав за польським королем права користування титулом князя Руського [66, с. 115]. Проте в об'ємній статті 2010 р. ситуація тлумачиться по суті діаметрально протилежно: «Вперше за роки свого гетьманування П. Дорошенко, не приховуючи обурення, офіційно порушив проблему **неприпустимості ігнорування** [виділено нами – авт.] польською політичною елітою вживання у титулатурі короля терміну «князь руський» поряд з термінами «король польський» і «великий князь литовський». В цьому він вбачав не лише порушення традицій державного життя Русі, а й зневаження її місця й ролі у складі Речі Посполитої» [81, с. 485].

Наведемо кілька авторських цитат з узагальненими оцінками політичної діяльності П. Дорошенка: «він був одним з найвизначніших державних діячів України, її великим патріотом, невтомним борцем за незалежність і територіальну цілісність національної держави. І його трагедія, як політика, не була наслідком допущених ним грубих прорахунків, надмірного честолюбства чи інших особистих вад, а стала, власне, відображення великої трагедії українського народу другої половини XVII ст., коли він став жертвою агресивної політики Речі Посполитої, Росії та Османської імперії, які намагалися не допустити створення незалежної держави» [110, с. 34];

«Дорошенкові довелося пережити і найбільший тріумф, повагу та визнання з боку народу, а також повний крах результатів усієї політичної діяльності; пройти крізь приниження капітуляції

й почесного ув'язнення; прилучитися до життя бюрократичної верхівки Московії; побути типовим російським поміщиком і помертити далеко від щиро любимої батьківщини» [66, с. 102];

«Формат його постаті, як державотворця, не багато в чому поступався Богдану Великому. Інше питання, що йому випало очолювати козацьку Україну у трагічний період її занепаду й глибокої кризи. Він зробив усе, що зміг, аби врятувати її цілісність і домогтися самостійності, однак експансія Речі Посполитої й Московії, інтриги кримської знаті, непослідовність султана звели нанівець його зусилля й змусили капітулювати» [101, с. 217].

Позитивний образ гетьмана популяризується не лише самим В. Степанковим. Науковець вказав на тонке спостереження польського історика Я. Пердені про те, що сучасники недооцінили задумів П. Дорошенка. Лише з часом серед майбутніх поколінь у ньому нарешті побачили особу, «котра у шерензі козацьких гетьманів повинна зайняти почесне місце» [102, с. 443].

Галерея коротких історичних портретів

Юрій Хмельницький. В. Степанков не створив окремої наукової розвідки про нього, але характеризував у сюжетах інших праць, а також як науковий керівник аспірантки Н. Савчук брав участь у підготовці дисертації про політичну діяльність Юрія Хмельницького. Історик знову взявся ламати стереотипи: «Юрій Хмельницький в нашій історії дуже негарно зображений – великого батька німецький син. Його трагедія полягала в тому, що він любив Україну (я читав його листи, вони дуже патріотичні). До влади Юрій прийшов у 16 років, у той час полковники й старшини мали великий життєвий досвід, політичний вплив, вони могли погріти руки на імені Богдана, його нащадків. Юрій став заручником політичної боротьби» [134, с. 83-84]. Ще одна цитата: «Добре освічений і не позбавлений гострого розуму, він все ж не мав здібностей ні політика, ні полководця, а був слабовольною, емоційно неврівноваженою людиною» [28, с. 292]. Відтак він не користувався авторитетом і відверто зневажався частиною старшин [122, с. 93].

Науковець позитивно оцінює дії Ю. Хмельницького під час повернення до влади в 1659 р. У цей час розробляються Жердівські статті як проект майбутньої угоди з Московією. Вони зводили царську протекцію до фікції, передбачали заборону царських воє-

вод і російських військ в Україні, повернення до її складу північної Чернігівщини і збереження південної Білорусі, самостійну зовнішню політику, приведення до присяги царя і бояр. Але під час перемовин у Переяславі Ю. Хмельницького з Трубецьким, через відсутність 7 правобережних полковників і москвофільські позиції лівобережних старшин, не лише не вдалося їх відстояти, але й відбулася капітуляція. Гетьман і правобережні старшини ремствували на укладений Переяславський договір, у той час, як лівобережна старшина й запорожці в цілому були задоволені [119, с. 64].

Польсько-турецький Журавненський договір (жовтень 1676 р.) не передбачав визнання існування «Української держави» на теренах Правобережжя. Але з початку 1677 р. проголошується утворення Руського князівства на чолі з Юрієм Хмельницьким (титлувався як «князь удільний Руський», «князь Малоруської України», «князь України», «Руський монарх» тощо) під протекторатом Туреччини. Відтак він прагнув поширити владу на всю «козацьку» територію Правобережжя, вдався до відновлення полково-сотенного адміністративного устрою та державних інституцій [105, с. 258]. Показово, що 1679 р. король Ян Собеський посилав на переговори до нього львівського єпископа Йосипа Шумлянського з пропозицією відмовитися від турецької протекції й погодитися на входження України до складу Речі Посполитої на умовах збереження за ним титулу руського князя й нобілітації козацької старшини. Сама ж козацька Україна мала бути рівноправною з Литвою і Польщею складовою частиною федеративної Речі Посполитої; передбачалося також зрівняння у правах православної церкви з католицькою. Однак, переговори успіху не мали [105, с. 260].

Іван Виговський. На перших етапах наукової активності спостерігається цілком негативне ставлення історика до І. Виговського. Так, останній очолював угодовську течію й погоджувався на вимоги поляків під час білоцерківських переговорів 1651 р. [42, с. 21]. Дослідник вказує, що Виговський інтригував проти Хмельницького, з власної ініціативи став таємним платним агентом Москви [118, с. 168], а крім того надавав такі ж послуги Варшаві [61, с. 91]. Фактично усунувши Ю. Хмельницького від влади, він зруйнував крихку будову монархії і відкрив «скриньку Пандори»: розпочалася боротьба старшин за булаву [121, с. 165]. Як гетьман, здійснював хитромудрі політичні маневри між Варшавою, Москвою, Кримом,

Швецією тощо, але все заради утвердження власної влади. Використовував підкуп й інтриги у взаєминах зі старшинами. На нього покладалася особиста відповідальність за активізацію антиукраїнської політики Москви, жорстоке придушення Полтавського повстання, підписання невігідного Гадяцького договору. Історик у 1994 р. з цього приводу писав: «Навряд чи можна назвати великим патріотом державного діяча, що без болю в серці, з вбивчою байдужістю запрошуючи іноземне військо, сповіщав про завдані ним же рідній землі страшні рани, готового пожертвувати її інтересами задля реалізації власних честолюбних замірів» [61, с. 105].

Проте з кінця 1990-х рр. помітна суттєва зміна авторських трактувань діяльності політика: «Доводиться констатувати, що й на сьогодні поза увагою вчених залишилася вкрай складна проблема еволюції політичних поглядів цього безперечно талановитого, але непослідовного й суперечливого, амбітного й водночас позбавленого сильної волі, державного діяча. Зосередження уваги на окремих, нехай і важливих, аспектах діяльності І. Виговського не давало можливість відтворити цілість його образу й призвело до найширшого діапазону оцінок: від «зрадника» українського народу до національного героя» [71, с. 58].

У нових публікаціях В. Степанков зауважив, що, можливо, Виговський у своїх агентурних взаєминах з московитами діяв з відомого Б. Хмельницького [30, с. 98]. Погодився з російською дослідницею Т. Таїровою-Яковлевою, яка спростувала поширену в історіографії думку про помітне зростання за його гетьманування старшинського й шляхетського землеволодіння [67, с. 196]. Науковець стверджує, що завдяки тонкому розумові, обачності, добре розвинутій інтуїції, природній хитрості Виговський умів ладнати з Хмельницьким й швидко здобув у нього велику довіру [71, с. 59]. Насправді ж у підході до розв'язання найважливіших проблем життя молодій державі вони стояли на різних, часто протилежних позиціях. Просто генеральний писар, чудово знаючи про тверду руку Хмельницького та його надзвичайно круту вдачу (двічі його необачні дії ледь не призвели до смерті), змушений був, принаймні на людях, грати роль «тіні» великого гетьмана. Водночас він не міг задовольнитися становищем другої особи й, очевидно, вже з літа 1651 р. розпочав тонку гру з далекоюсяжним прицілом – оволодіти гетьманською булавою. Виговський не лише сприяв

кар'єрі старшин переважно шляхетського походження, на котрих міг покластися, а й упроваджував їх у близьке оточення Хмельницького. Розгорнув активну діяльність на витворення собі в урядових колах Росії іміджу найвпливовішого й найдоброзичливішого до Москви політика України. Разом із тим давав зрозуміти полякам про свою прихильність до них [71, с. 59-60]. Як гетьман, став на шлях ігнорування провідної ролі козацтва (висуваючи замість нього на перший план шляхетство), а також його традиційних принципів соціальної організації [71, с. 60-61]. Виговський пішов на безпрецедентні поступки Москві [119, с. 62].

Викликають інтерес спроби змінити на користь України положення Гадяцького договору. Старшинська рада в березні 1659 р. ухвалила «Нові пункти» як доповнення до нього: приєднання до князівства Руського Волинського й Подільського воєводств; спадковий гетьманат; обмеження прав князів; скасування унії; реєстр 60 тис. осіб. Робився крок у напрямі перетворення Великого князівства Руського з автономії на суб'єкт конфедеративного союзу з Польщею. Виговський, вочевидь, не вірив у те, що поляки згодяться на «Нові пункти», тому спрямував посольство до Порти, а в квітні 1659 р. присягнув на вірність Мехмеду IV [119, с. 63].

На перших порах після втрати булави Виговський сподівався повернути її за допомогою Польщі. Уболіваючи за долю козацької України, колишній гетьман продовжував залишатися патріотом Речі Посполитої [71, с. 67]. Проте в період Чуднівської кампанії 1660 р. джерела вперше фіксують розходження в позиціях колишнього гетьмана й польського уряду щодо статусу козацької України. Якщо Чуднівський договір прагнув ліквідувати саму згадку про Руське князівство, то І. Виговський навпаки, виношував плани створення Великого князівства Руського, яке б не входило до складу речі Посполитої, а перебувало лише під протекцією короля чи у васальній залежності від нього. Полякам вдалося перехопити кілька його листів до татарських мурз, у яких ішлося про задум виступити проти Польщі й створити Велике князівство Руське.

Восени 1660 – взимку 1661 р. Виговський на основі переосмислення уроків гетьманування перейшов із платформи федералізму на платформу української незалежності. Хоча ці зміни у своїй політичній свідомості він намагався приховати, все ж польський уряд через різні канали отримував інформацію, що

давало йому підстави вбачати в колишньому гетьманові потенційно небезпечного супротивника. Виговський продовжував підтримувати позитивні контакти з Ю. Хмельницьким, Сомком [71, с. 68]. Є відомості, що він намагався порозумітися з татарами, мріяв стати гетьманом і хотів перетворити Україну в удільну державу під турецькою протекцією [71, с. 69].

Виговський організував проти Тетері старшинську змову (Хмельницький, Богун, Сірко, Гуляницький, митрополит Тукальський). Однак поляки вчинили на випередження. Коли почалося повстання, Виговського запросили начебто на військову раду, заарештували й без суду і слідства розстріляли [71, с. 69]. Незважаючи на загибель Виговського, Богуна та арешт Ю. Хмельницького, повстанці на чолі із Сірком, Гоголем, Вареницею та ін., за допомогою лівобережних військ Брюховецького продовжували дії, аж доки каральна місія польської армії на чолі зі С. Чарнецьким та кримська орда не придушили повстання (100 тис. загинуло, кількості тисяч кримчаки забрали в ясир) [119, с. 65].

Торкаючись внутрішньої самосвідомості Виговського, В. Степанков наголошував: «Він постійно сумнівався у правильності прийнятого рішення й продовжував вважати Річ Посполиту своєю Вітчизною. І саме ця роздвоєність Виговського між Україною й Польщею, яку він почав долати на користь першої лише на початку 60-х рр., обернулася для нього як політичним крахом, так і особистою трагедією... І. Виговський у 1657 та 1664 рр. – це по суті два різних політики. Пройшовши мученицький у повному розумінні цього слова шлях «блудного сина» до ідеї державної самостійності України, він все ж сприйняв цю ідею розумом і серцем і свідомо поклав в ім'я її реалізації своє життя» [71, с. 59, 70].

Павло Тетеря. Історик констатував, що надмірні честолюбство і жадоба збагачення, непрості взаємини з родичами та соратниками, слугували підґрунтям для витворення сучасниками різко негативного образу цього гетьмана [82, с. 94]. Б. Хмельницький довіряв та протегував Тетері як здібному дипломату, але його образ у 1657-1662 рр. мав виразно пропольський характер: схилив разом із Виговським уже хворого Б. Хмельницького до відкликання корпусу Ждановича з походу на Польщу; функція придворного експерта польського короля з українських справ; пенсія з королівської скарбниці; титули – королівського секретаря, мельницького під-

чашого та полоцького стольника; підтвердження сеймом шляхетства та маєтків [82, с. 95-97].

Основу плану Тетері на посаді гетьмана становила ідея соборності України. Його перші дипломатичні кроки не засвідчують його безумовної вірності та покірності Польській Короні. Через посольства до хана Мухамед-Гірея дав зрозуміти йому, що «від царя і короля не чекає нічого доброго», і просив допомоги в разі можливої агресії Росії. Був противником монархічної форми правління, схилився до думки про наймане військо, був прихильником відновлення шляхетського землеволодіння й дореволюційних форм визиску селян та міщан [67, с. 197; 121, с. 170]. Сотні тисяч селян, міщан, збіднілих козаків були готові взятися за зброю для захисту своїх завоювань. Їх ненависть до іноземних поневолювачів почала спрямовуватися проти влади Тетері, у якому вбачали польського прислужника, винуватця їх злигоднів. Отже, він став перед вибором: або порвати з Польщею, відмовитися від відновлення старих соціально-економічних порядків, або залишатися у фарватері польської політики і сприяти визріванню всенародного повстання і таким чином приректи себе на політичну смерть. Гетьман пішов другим, згубним для себе та України шляхом. Замість того, щоб скласти свої повноваження, продовжував разом із поляками і татарами боротися за інтереси Речі Посполитої та свою владу [82, с. 10-102].

Зазнавши поразки, виїжджає до Польщі. В умовах недоброзичливого ставлення з боку нового короля Михайла Вишневецького та інших представників панівних кіл Речі Посполитої, Тетеря переживає болісний процес переосмислення наслідків своєї політичної діяльності й звертає свої погляди на Порту. Коли польський трибунал позбавив його честі та прирік на довічне вигнання, він утік у Ясси, де його з почестями прийняв молдавський господар та митрополит. В Адріанополі зустрівся із султаном, який видав йому щоденну платню і надав прапор. Поляки, спохопившись, прагнули замиритися з Тетерею, повернути йому маєтки, але переговори зазнали невдачі і його наприкінці березня – на початку квітня 1671 р. отруїли [82, с. 104].

Іван Брюховецький. Наділений здатністю інтуїтивно відчувати настрої мас, хистом актора, даром оратора й публіциста, визначався цілеспрямованістю, енергійністю, волею. Водночас був спритним інтриганом і цинічним демагогом. Вловивши наростання нев-

доволення з боку різних станів населення виділенням старшин у привілейований прошарок та її невгамовною жадобою до збагачення, уміло використав його для формування соціально-політичної опори в боротьбі за владу [60, с. 298].

З обранням його в червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя економічна політика лівобережної старшини характеризується приділенням більшої уваги захисту майнових (зокрема, маєткові) інтересів власне її, покозаченої шляхти й заможного козацтва [67, с. 197]. В. Степанков, на відміну від багатьох колег-істориків, схильний до менш критичної оцінки ролі Брюховецького у справі українсько-російських переговорів, що завершилися підписанням Московського договору 1665 р. Історик вказав: «Понад місяць І. Брюховецький з більшістю старшини обстоювали українські національні інтереси (заперечували проти збирання грошового податку до російської скарбниці, підпорядкування некозацького населення міст і сіл цареві і воєводам тощо). Все ж вони уступили тиску московської сторони (чому сприяла відверто промосковська позиція генерального писаря Степана Гречаного та В. Дворецького)» [60, с. 300]. Московський договір істотно змінював правовий статус козацької України, перетворюючи її з держави в автономну область Росії. Він викликав невдоволення запорожців і всіх соціальних груп, починаючи від селян, і завершуючи духовенством. Критика лунала й щодо отриманих Брюховецьким і старшиною з рук Москви титулів, земельних володінь і маєтків [135, с. 56].

Історик спостеріг, що з середини 1664 р. Брюховецький змінив погляди на роль і місце Запорожжя в політичному житті Української держави. Він рішуче протестував проти підтримування російським урядом за його спиною самостійних відносин із Січчю [60, с. 299]. На початку 1668 р. Брюховецький сформував нову політичну програму. На зібраній 19 січня у Глухові таємній старшинській раді ошелешив заявою про необхідність розриву з Росією й вигнанням воєвод із залогоми. Мабуть, не всі одразу повірили у її щирість. Тим не менш, він зумів переконати старшин у правдивості сказаного, вони підтримали задуми, взаємно присягнули домагатися його реалізації [60, с. 302]. Відтак, очолив повстання проти російського гноблення за незалежність «України, Вітчизни нашої» [122, с. 96].

8 червня 1668 р. Брюховецький, покладаючись на значну чисельну перевагу свого війська, вирушив до табору П. Дорошенка.

Коли війська зблизилися, у лівобережних полках вибухнуло заворушення. Проводилася спільна рада козаків, під час якої було вбито Брюховецького і його прихильника полковника І. Соху, й обрано гетьманом об'єднаної України Дорошенка [60, с. 304]. В цілому дослідник схильний до реабілітації Брюховецького: «...спромігся переосмислити політичні погляди й набратися мужності виступити за незалежність України. Він першим проторував шлях, котрим пізніше пішов Мазепа. Тільки в пам'яті свідомого українства XIX – XX ст. постать Брюховецького несправедливо слугувала символом лакейського служіння Росії, а Мазепа – символом вірного служіння Батьківщині» [60, с. 304].

Григорій Гуляницький. Полковник під час громадянської війни 1658 р. виступив проти повстанців, підтримав курс Виговського на пошук порозуміння з Річчю Посполитою [62, с. 84-85]. Зумів організувати прекрасну оборону Конотопа від московського війська, взяв участь у битві під Слободищами 1660 р., у якій виявив себе з кращого боку. Тобто на той час не виявляв особливих симпатій до Польщі, і, як і Богун, належав серед еліти до угруповання, яке можна назвати самостійниками [62, с. 93-94]. Брав участь у поході польсько-українського війська на лівий берег наприкінці 1663 – на початку 1664 рр., був важко поранений, після загибелі від рук поляків І. Богуна, став наказним гетьманом. Пізніше поляки ув'язнили його в Мальборкській фортеці [62, с. 96-97].

У 1667 р. король доручив йому чинити диверсії проти П. Дорошенка та спробувати захопити сина хана, котрий перебував при гетьмані, але він це не проводив, а повів власну політичну гру [62, с. 99]. У вересні 1675 р. Гуляницький несподівано помирає в Білій Церкві. В. Степанков формулює риторичне запитання: «Чи не заплатив він своїм життям за відмову виконати королівський наказ, за любов до Батьківщини, котру, безперечно, попри політичну орієнтацію на Польщу у 1660-1670-ті рр., проніс до останніх своїх днів» [62, с. 100].

Станіслав-Михайло Кричевський. Офіцер польського війська, любленець коронного гетьмана С. Конецпольського, брав участь у придушенні козацьких повстань 1637-1638 рр., але став кумом Хмельницького, відіграв ключову роль у тому, що Богдан у 1647 р. не був страчений, а відпущений на поруки [74, с. 178]. У 1648 р., під час повстання реєстровців, які перейшли на бік Хмельницького,

був заарештований, але не страчений. Віддаючи борг, Хмельницький заплатив татарам за нього викуп, отже Кричевський отримав волю. Є підстави стверджувати, що в нього до літа відбувався складний і глибинний процес переосмислення сутності минулого, пошуку нових політичних цінностей [74, с. 183], що дало йому змогу осягнути велич Національної революції і знайти в ній своє місце [117, с. 50]. Зрештою прийняв православ'я з ім'ям Михайло.

Отримав наказ Хмельницького зупинити наступ литовського війська, як наказний гетьман, очолив швидкий марш 5-7 тис. з'єднання на Полісся [21, с. 65-66]. У невдалій для українців битві під Лоевим залишки очолюваної ним армії опинилися в катастрофічному становищі. Доводиться лише дивуватися сталевій волі керівника, оскільки той спромігся в критичний момент не лише запобігти паніці чи капітуляції, а навпаки надихнути вояків на небачену хоробрість та стійкість [74, с. 190]. Важко поранений Кричевський попросив відступаючих козаків залишити його на полі бою. Історик пише: «припускаємо, що мужній воїн, болісно переживаючи поразку, дійшов висновку: невиконання наказу Б. Хмельницького й важкі втрати армії не дають йому морального права на порятунок» [117, с. 56].

Потрапивши в полон до литовців, у відповідь на згадування йому про шляхетство й колишні заслуги перед Річчю Посполитою лише «стенав плечима», показуючи всім виглядом, що вони є для нього неприємними. За визнанням одного з очевидців, не стільки через важке поранення в голову, скільки через страшний розпач від програної битви стан його здоров'я, незважаючи на вживані лікарями заходи, постійно погіршувався, що призвело до смерті [74, с. 191].

Данило Нечай. На початковому етапі революції він, очевидно, допомагав Б. Хмельницькому у формуванні війська. Цілком можливо, що відіграв помітну роль у переговорах із кримським ханом, адже джерела засвідчують факт його близьких стосунків із частиною кримських мурз [78, с. 244]. Важливою була його роль у задумі Хмельницького по заманюванні ворога в незручне для польських військ місце перед Пилявецькою битвою, у Зборівській битві [78, с. 245, 249-250]. У зв'язку з високим авторитетом Нечая в середовищі старшини та козацтва, Хмельницький «крізь пальці» дивився на те, що в його Брацлавському полку попри обмеження реєстру, залишилися всі охочі. Полковник проводив політику під-

тримки антипольських дій селян і міщан [78, с. 252]. 1650 р. полк Нечая брав участь у Молдавському поході українського війська [78, с. 255]. Для протидії польським військам, які наступали на Поділля, Нечай 19 лютого 1651 р. прибув до м. Красного, але не вжив заходів розвідувального характеру, щоб запобігти раптовій появі противника. Імовірніше всього це сталося через те, що він не допускав можливості появи поляків у ті дні, коли святкуватимуть масляну [78, с. 257]. Розплатою стала трагедія неочікуваного для оборонців штурму Красного та загибель Д. Нечая.

Компарація Української революції з подіями в Європі

Демонстрація схожих рис та паралелей подій середини XVII ст. в Україні із ситуацією інших країн притаманна вже раннім працям автора. У кандидатській дисертації писав, що їх «сміливо можна ставити в один ряд з великими селянськими війнами Росії та Західної Європи, а сама боротьба впливала на антифеодальний рух у Росії, Білорусії, Молдавії, Польщі» [42, с. 15].

Тогочасних українських селян прирівняв із селянами Скандинавії, які в боротьбі з феодалами відстояли власну свободу, право на невідчужене спадкове володіння землею, не потрапили в пряму залежність від окремих феодалів, а зазнавали експлуатації через посередництво апарату феодальної держави [63, с. 103; 67, с. 195-196; 124, с. 14]. Правомірність порівняння підтверджував свідченнями сучасників, зокрема виступами польських урядовців, які визнавали, що існує загроза втратити Україну, як Іспанія втратила Нідерланди, та порівнювали ситуацію з Неаполітанським повстанням 1647 р. [40, с. 59; 51, с. 209; 58, с. 12; 78, с. 245].

Повстання в Україні 1648 р. збіглося в часі з початком Другої громадянської війни в Англії; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусі тощо. Польський підканцлер Гієронім Радзейовський говорив своєму співбесіднику французові: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути

про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї» [126, с. 7].

У першій монографії історик стверджував, що майже всі країни Східної і Південно-Східної Європи визнали нову державу суб'єктом міжнародних відносин [40, с. 128]. Але у 2005 р. сформулював більш об'єктивну оцінку: «У міжнародні інтереси жодної з держав Центральної, Східної, Північної, Південно-Східної Європи та Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не трактувалася ними як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення з ними союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу антиукраїнської коаліції» [58, с. 13].

У порівнянні з Річчю Посполитою, Росією та Османською імперією Українська держава була значно меншою за площею та чисельністю населення. Окрім цього, від сильних сусідів вона не мала природніх захисних бар'єрів, а також була позбавлена доступу до Чорного моря – гирло Дніпра контролювалося Османською імперією [51, с. 211-212]. Тобто вона опинилася у «трикутнику смерті», адже саме існування не відповідало інтересам ні Московії, ні Порту, ні Кримського ханства, не кажучи вже про Річ Посполиту [29, с. 106]. Вирватися з нього власних сил явно не вистачало, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок)» [58, с. 13].

Конфігурація тогочасних міждержавних взаємин була такою, що евентуальними союзниками України могли бути північні держави (Англія, Швеція). У 1649 р. англійський уряд (цілком імовірно, що сам Олівер Кромвель) звернувся із відозвою до українсько-го гетьмана як союзника в боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. О. Кромвель спрямував до Бранденбурга генерала Джефсона, котрий повинен був встановити зв'язок із Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не дивно, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності [126, с. 8].

Потенційними противниками були Франція (її уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000-1200 вояків й пообіцяв утримувати їх за свій кошт впродовж 3 місяців), Австрія, Римська

курія. Нестабільними були відносини козацької України з Молдавією, Валахією та Трансільванією [58, с. 12].

Цікаво, що в монографії історик вказав: «Не виключено, що Б. Хмельницький очікував також на підмогу з Австрії» [40, с. 94]. Однак таке твердження бачиться хибним, адже Австрійська імперія була католицькою країною, тому логічним чином підтримувала Польщу. У новітній статті це ствердив й сам автор: «Австрійська імперія надавала політичну і дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а в 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку її шляхів замирення з Україною» [58, с. 12].

Міркуючи над тим, що зумовило революційний вибух, В. Степанков зауважував: «Гадаю, можемо розглядати причини Української революції як складову частину визрівання соціальної і національно-визвольної боротьби що охопила європейські країни у 40-70-х рр. XVII ст. Пригадаймо, що в 1640 р. розпочалася революція в Англії, і в цьому ж році спалахнуло всенародне повстання за незалежність португальців проти іспанців, а також «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в ході якої було проголошено Неаполь республікою. Високою була соціально-політична напруга в Данії; визривала Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Всі вони засвідчували той факт, що середньовічна цивілізація, незважаючи на її різну модифікацію в окремих регіонах континенту, все більше втягувалася в період кризи, а також появу й зміцнення пагонів нової цивілізації» [126, с. 7; 130, с. 15-16; 131, с. 37].

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурної стадії розвитку капіталістичних відносин [126, с. 4].

Аналізуючи рушійні сили Української революції, дослідник дійшов висновку, що вона стоїть ближче до німецької та англійської, ніж до нідерландської, оскільки в ній головною і керівною силою було козацтво й активну участь взяло селянство, за меншої активності міщан і вкрай слабкої ролі міської буржуазії та інтелігенції, які лише зароджувалися [130, с. 16]. На думку науковця,

православ'я в Україні, які і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії, відіграло роль ідеологічного знамена революційних сил [126, с. 4; 130, с. 13; 131, с. 33].

Українська та Нідерландська революції мали низку спільних рис: довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення [126, с. 10-11]. Під час цих двох революцій мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, проте в Нідерландах селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру. Під час Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну. Причому рух опришків в Україні є однотипним із рухом «лісових гьозів» у Нідерландах [130, с. 22].

Масштаби Селянської війни в Україні були грандіозними і не мали собі рівних на європейському континенті протягом XVI-XVIII ст. Навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524-1536 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб, помітно поступалася Українській за кількістю учасників, організованістю, інтенсивністю, потужністю завданого удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства, яка існувала, своїми наслідками у сфері аграрних відносин [131, с. 42-43]. Впадає у вічі вражаюча схожість вимог українських селян із вимогами селян не лише під час Німецької та Англійської революцій, але й Французької кінця XVIII ст. [131, с. 43].

Український уряд 1652 р. пішов на визнання головних завойовань селянства, але поразка революції в Західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційних порядків, як це мало місце на Півдні Нідерландів [134, с. 81]. У Німеччині та Росії селянські війни зазнали поразки, навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд і всі пов'язані з ними селянські повинності й права лордів манорів, уціліла також десятина [131, с. 45].

Українська та Нідерландська держави утворилися не в межах усіх етнічних територій, а лише в окремих її частинах. Відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася на перебігу визвольної боротьби. І якщо в Нідерландах все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Українській – прорахунки еліти спровокували громадянські війни з усіма їхніми трагічними наслідками для українського суспільства [34, с. 7].

Аналіз політичного розвитку України й Англії під час революцій дозволяє виявити спільну тенденцію – зміцнення особистої влади її керівників – Богдана Хмельницького й Олівера Кромвеля – й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні у 1657 р. запроваджується спадкове гетьманство, а в Англії з 1653 р. – протекторат Кромвеля) [49, с. 37]. Однак, на відміну від Англії, у якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі зберігся республіканський устрій [130, с. 22].

В. Степанков висловив думку і про макровплив подій в Україні на розвиток ранньосередньовічної Європи: «Завдавши непоправного удару Речі Посполитій, революція спричинилася до корінного перелому у розвитку європейської цивілізації – адже внаслідок поразок держав, що були опорою католицької середньовічної культури, провідна роль переходить до країн, які ставали на шлях вибудови нових економічних, суспільних і політичних відносин» [119, с. 72].

Українсько-московські взаємини

Проблема порівняно часто порушувалася в авторських публікаціях і зазнала суттєвих переоцінок на різних етапах наукової кар'єри В. Степанкова.

У радянський період він вказував, що Б. Хмельницький на початку літа 1648 р. почав переговори з урядом Росії про возз'єднання з російським народом, про що свідчить лист Б. Хмельницького від 8 червня царю Олексію Михайловичу [79, с. 43; 116, с. 75]. Але в 1990-х рр. конкретизував, що в його тексті йшлося лише про бажання Війська Запорізького бачити царя Олексія Романова на польському троні і готовність надати допомогу в боротьбі за польську корону [40, с. 27]. Причиною цього маневру гетьмана, історик бачить інформацію про загрозу вторгнення в Україну московських військ [118, с. 160-161], а не бажання до возз'єднання з Москвою.

Наприкінці року 1648 р. Б. Хмельницький таки порушив перед Москвою питання про можливість прийняття під царську протекцію козацької України, а в травні 1649 р. «всієї Русі», ув'язуючи його з наданням воєнної допомоги проти Польщі. Тобто вбачав у «протекції» не мету своєї діяльності, а лише засіб для її досягнення [47, с. 122; 104, с. 25-26; 120, с. 38].

Вартим уваги є простеження термінології, яку пропонує дослідник щодо характеристики статусу України згідно з договором 1654 р. У 1990-1991 рр. вказував, що Україна згідно з Березневими статтями входила до складу Росії на правах широкої автономії [52, с. 113; 124, с. 15]. Але вже в монографії, чи не першим у вітчизняній історіографії, запропонував використовувати термін «конфедерація» під верховенством корони Романових для означення сутності українсько-московських домовленостей [40, с. 64-65, 139-140; 120, с. 38, 54].

Таким чином, автор прагнув підкреслити рівноправність двосторонніх взаємин: «Подібний статус (майже незалежної держави) свідчить, що Україна мала щось більше, ніж звичайну автономію чи навіть протекторат... Адже останній передбачає таку форму залежності, за якою одна держава («протектор») бере на себе здійснення функцій зовнішніх відносин іншої держави («протегованої»), захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента. В даному разі російський уряд таких прав не мав. Козацька Україна одержала більші права, ніж їх мали Молдавія, Валахія чи кримське ханство в складі Османської імперії» [48, с. 134]. Тобто рішуче відкинув маніпулятивні звинувачення на адресу Б. Хмельницького, що через союз із Росією він позбавив Україну державності [40, с. 141]. Разом із тим категорично заперечив визначення союзу з Москвою як воз'єднання з Росією, «адже в даному раз мало місце не воз'єднання окремих частин Російської держави чи державних утворень, створених російським народом, а входження на певних умовах до складу Росії держави іншого народу» [109, с. 46].

Новий нюанс з'явився у публікації 1994 р., у якій автор знову говорить про конфедерацію, але вказує, що за своєю правовою формою українсько-московський договір нагадує акт про встановлення відносин васалітету чи протекторату [51, с. 216]. Востаннє використання терміна «конфедеративний союз» зафіксовано у статті 2001 р. [122, с. 81]. У 2003 р. В. Степанков чітко констатував: «...вважати договір рівноправним немає підстав. Українська сторона визнавала владу царя й втрачала частину суверенітету. Правова невизначеність характеру відносин козацької України й Московії породила розмаїття його оцінок з боку дослідників: унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, приєд-

нання, возз'єднання та ін. Найвірогідніше, за своїми формально-правовими ознаками він передбачав встановлення поширених у тогочасній Європі відносин протекторату» [84, с. 116]. У 2008 р. знову підкреслює, що договір швидше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекторату [30, с. 77].

Особливо плідний внесок у розроблення проблеми українсько-російських взаємин 1654-1657 рр. автор здійснив у 2003-2004 та 2014 рр., коли у зв'язку з річницями Переяславської ради, він взяв участь у низці наукових заходів та опублікував кілька статей. Наголошував, що «важко знайти в історії України (а можливо й Росії) подію, сутність якої виявилася б настільки заміфологізованою як ухвала Переяславської ради та її наслідки (насамперед політичні) для долі української нації. Її масштаби виявилися настільки потужними й всеосяжними, що власне міфи підмінили собою реальність й зажили її буттям, справляючи впродовж століть істотний вплив на побутову, національну й політичну самосвідомість українців і росіян, характер взаємин їхніх інтелектуальних і політичних еліт» [83, с 88].

Докладно зупинився на поведінці Б. Хмельницького у взаєминах із Москвою: «Безсумнівними суб'єктивністю й однобічністю кульгає принцип трактування висловлюваних Б. Хмельницьким під час переговорів з російськими послами і посланцями воєвод чи у переписці з царем й сановниками панегіриків на адресу Олексія Михайловича й побажань бачити його володарем Війська Запорозького одкровенням його особистих прагнень і сподівань українського народу домогтися – возз'єднання України з Росією... Справа в тому, що приблизно такі ж міркування гетьман висловлював на адресу інших володарів!... Тому не має жодної підстави такі і їм подібні визнання, заяви й твердження володаря булави зображувати знаковими; відшукувати у них якусь сакральну символіку проявів доленосних прагнень українського народу. Це були, прийняті холодним політичним прагматизмом, вербальні засоби дипломатичного впливу на еліту чужоземних держав з метою втягнення їх у війну проти Речі Посполитої на стороні Гетьманату. І не більше!» [55, с. 10].

Гетьман у червні 1653 р. офіційно попередив Москву, що змушений буде прийняти турецьку протекцію. Реакція була блискавичною, уже 22 червня цар повідомив гетьмана про рішення «вас прийняти під нашу високу царську руку» [120, с 53]. Аналізуючи

рішення Земського собору 1 жовтня 1653 р., дослідник звернув увагу, що воно приймалося без попереднього узгодження з козацькою Україною основних умов протекції, які б визначали права й обов'язки обох сторін, що суперечило тогочасній європейській практиці юридичного оформлення міждержавних відносин [75, с. 232].

З'ясував, що Переяславська рада заздалегідь не планувалася, а стала результатом ухвалення старшинської ради тільки зранку 18 січня 1654 р., тому в ній могла взяти участь вкрай обмежена кількість козаків, тому немає підстав її вважати повною, генеральною або чорною [84, с. 106; 87, с. 59-60]. На раді було представлено лише козацтво, щодо міщан, селян і духовенства, то їх не запрошували. Тому доцільно схарактеризувати її як представницьку козацьку раду, у якій дозволялося взяти участь усім охочим мешканцям Переяслава та прибулим до нього особам [48, с. 133]. Крім того, вона не мала засвідчити волевиявлення народу і не обрати протектора з-поміж альтернатив, а затвердити вже прийняту ухвалу [55, с. 12]. Рада передбачала входження до складу Росії не всіх етнічно українських земель, а лише території Української козацької республіки, що виникла на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств [48, с. 133].

Розглядав рішення Б. Хмельницького про союз із Москвою як типовий для тогочасного світу дипломатичний крок, спрямований на реалізацію тих чи інших інтересів. Так само чинили Молдавія, Валахія, Трансільванія, Пруссія й інші держави [83, с. 91]. Кваліфікував спроби видати промосковські симпатії в цілому невеликої кількості населення Лівобережжя за настрої всього українського народу нічим іншим як фальшуванням дійсності. До того ж, держави в XVII ст. не узгоджували свої зовнішньополітичні акції з урахуванням настроїв більшої частини її населення, й український уряд був у цьому не виняток [55, с. 10; 83, с. 92].

Підкреслив, що домовленості не передбачали входження Гетьманату до складу Росії, а, отже, він продовжував зберігати свою державну окремішність. Переяславська ухвала не була договором, а тільки прийняттям протекції царя. Власне умови були конкретизовані й реалізовані в укладеному в квітні договорі в Москві [55, с. 14; 83, с. 97].

Перспективи договору В. Степанков оцінив таким чином: «Навіть побіжний огляд головніших тенденцій у сфері українсько-

російських відносин дозволив виявити інтенсивний процес формування цілого комплексу суперечностей. Вони зумовлювалися не стільки протистоянням доброї чи злої волі обох сторін, скільки несумісністю їх цілей, яких хотіли досягнути, погоджуючись на договір, протилежністю напрямів розвитку української і російської держав, відмінністю політичних культур і ментальності еліт. Еліта козацької України пішла на прийняття протекції у критичний період геополітичного становища держави, щоб зберегти її від ліквідації, домогтися за допомогою Росії розгрому Речі Посполитої й поширити владу на західноукраїнські землі. Російська еліта, на відміну від української, вбачала у договорі не акт міждержавних відносин, а принципово іншу сутність характеру взаємин Великої і Малої Русі, як акт возз'єднання різних частин колись єдиної Русі й передбачав мотив, що ніякої особливої державності на території України бути не може» [132, с. 9].

Власне, в основу російської інтерпретації лягла ідея київського митрополита Й. Борецького (1624 р.) про єдність православної Русі та українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, котрі утворюють одну сім'ю [104, с. 21]. Проте Б. Хмельницький ні у листуванні, ні в переговорах із російською стороною не висловлював міркувань про бажання Війська Запорозького стати складовою частиною Великої Русі. Висловлюючись про єдність Русі, він мав на увазі лише її конфесійний аспект — єдність православ'я, а не державний [85, с. 31]. Погоджуючись на визнання царської протекції, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя чи входження козацької України до Росії як її невід'ємного складника. Саме тому, щоб підкреслити їхню самостійність і рівноправність під владою царя, гетьман цього ж дня в листі до Олексія Михайловича вперше вніс до його титулу істотну зміну – замість «всія Русії самодержця» вжив термін «всія Великої і Малої Русії самодержця» [55, с. 14; 85, с. 34-35].

В. Степанков не погодився з російським дослідником Г. Саніним про наявність спільних узгоджених оперативних планів у командуванні української та російської армії 1654 р. [86, с. 23]. Натомість прагнення кожної зі сторін взяти під контроль західноукраїнські землі стало головною причиною непорозумінь і прихованого суперництва між українською старшиною й російськими воеводами

під час спільного Західного походу восени 1655 р. Із цієї ж причини виникло гостре українсько-російське протистояння 1655-1659 рр. на теренах півдня Білорусі [86, с. 22; 103, с. 43].

Б. Хмельницький рішуче протидіяв спробам московського уряду обмежити суверенітет України та права її уряду, навідріз відмовився дозволити перебування російських воєвод у Чернігові, Переяславі та Ніжині, заборонив роздавати землю стрільцям у Києві [48, с. 138; 51, с. 225; 86, с. 25-26]. Однак після його смерті, в умовах міжусобної боротьби в Україні, втручання Росії у внутрішні справи Гетьманату поступово посилювалося і поглиблювалося [103, с. 43].

Внаслідок зіткнення російських інтересів зі шведськими, появи примарної надії на можливість успадкування царем польського трону після смерті Яна Казимира та явної недооцінки військово-політичної потуги Польщі з 1655 р. окреслюється тенденція до порозуміння Москви з Варшавою [132, с. 5-6]. На переговорах у Вільно між ними було досягнуто згоди (без участі української делегації [120, с. 59]), що після обрання царя польським королем «Україна як член Речі Посполитої» мала повернутися до її складу. Передбачалася ліквідація українського державного життя, а до завершення робіт спеціальної комісії козакам дозволялося проживати лише на території Київського воєводства [132, с. 6-7].

Дізнавшись про це Хмельницький зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про розрив договору з Московією й пошук нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, з цього часу зовнішня політика набуває незалежного від Москви характеру [119, с. 60]. Згодом, після певних роз'яснень з боку Москви, гострота несприйняття перемир'я з боку української еліти пом'якшилася, все ж у її свідомості та почуваннях залишалася болючою образа за ігнорування інтересів козацької України й виникла підозра щодо щирості політики Росії [132, с. 7].

Не менш сталим у науковій, публіцистичній та художній літературі вважає міф про знакову віковичність чинності переяславської ухвали, на яку і нині полюбують посилалися. Насправді ж Гетьманат, виступивши ініціатором прийняття царської протекції, зіткнувшись з брутальним втручанням Росії у внутрішньополітичне життя та її прагненням перетворити його у свою провінцію, відмовився від неї 16 вересня 1658 р., уклавши Гадяцький договір із Річчю Посполитою [55, с. 14].

Визначаючи наслідки українсько-московського договору, автор писав: «Прийняття царської протекції започаткувало нові й посилило вже існуючі процеси перегрупування геополітичних сил у Центральній- і Південно-Східній Європі, що сприяли загостренню старих і появі нових вузлів суперечностей, осей протиборства, які у кінцевому підсумку (у віддаленій перспективі) докорінно змінили політичну карту даного європейського регіону. Насамперед, відзначимо факт остаточного перетворення української проблеми з внутрішньопольської у зовнішньополітичну, що стала однією з найголовніших у сфері міжнародних відносин на майбутніх 30 років» [86, с. 22].

Зрештою, науковець не бачить вагомих аргументів на користь думки, що для тогочасної Української держави обрання царської протекції було оптимальною альтернативою з-поміж «польської», «османо-кримської» і «шведської». Кожна з них у тих чи інших конкретних обставинах могла мати для неї певні позитивні аспекти, проте всім їм був притаманний спільний істотний негативний момент: прагнення «протекторів» звести до мінімуму, якщо не знищити зовсім, її суверенітет [55, с. 15; 132, с. 9-10].

Українсько-річпосполитські взаємини

Найдавнішим хронологічним пунктом українсько-польських політичних взаємин у працях В. Степанкова є посольство гетьмана Яцька Бородавки до Варшави (березень 1621 р.). Козаки засвідчили готовність боронити Річ Посполиту за умови визнання легітимності акту висвячення православних ієрархів патріархом Феофаном, позбавлення уніатського духовенства церковних прибутків, повернення ними захоплених церков [98, с. 5]. Але після Хотинської кампанії поляки відмовилися легітимізувати православну ієрархію й підтвердити всі права і вольності православної віри і православної Церкви, не пішли на визнання українського (руського) народу «політичним народом» Речі Посполитої, не надали йому хоча б національно-культурної автономії, не кажучи вже про державно-політичну. Мало цього, Варшава зобов'язалася перед Стамбулом ліквідувати Запорозьку Січ й козацтво [98, с. 8].

На українсько-польських переговорах у Переяславі в лютому 1649 р. під час розмови з комісарами Хмельницький заявив про свій намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну» [47, с. 122]. Не-

примиренність тогочасних українсько-польських взаємин була настільки глибокою, що навіть у статті 1979 р. молодий історик бачив її пріоритет над традиційною для марксистського історіописання ненавистю між панівним класом та пригнобленими трудящими. Він пояснює придушення повстань Хмельницьким у 1650 та 1652 рр. його бажанням заспокоїти польську сторону, створити видимість виконання договорів й виграти час, щоб підготуватися до удару по ворогу [116, с. 80-83].

Після здобуття Батозької перемоги 1652 р. Хмельницький все ж вступив у переговори з королем і сановниками, намагався їх переконати у неможливості поновлення попереднього статусу козацьких земель, доцільності визнати самостійність козацької України. Проте Річ Посполита наполягала на визнанні умов Білоцерківського договору 1651 р., розриві відносин із Кримом і надісланні заручником гетьманського сина Юрія [119, с. 58].

Із 1653 р. українсько-польське протистояння стало більш жорстким. Польське командування вперше вдалося до тактики «зачисток» порубіжних теренів козацької України, що передбачала тотальне руйнування поселень і винищення їхнього населення [25, с. 27]. Польський уряд категорично відмовився від продовження переговорів, і за наказом короля українське посольство А. Ждановича, яке прибуло з пропозицією укласти «вічний мир» на основі Зборівського договору, було ув'язнене, а політичною платформою поляків залишалася повна капітуляція Війська Запорозького, фактичного визнання ним «Ординації» 1638 р. [48, с. 131].

Кам'янецький польсько-кримський усний договір 1653 р., у якому українським представникам відводилася роль статистів [68, с. 15], стосувався лише становища реєстрового козацтва й повністю ігнорував всі інші статті Зборівського договору, а саме: автономію козацької України, визначення її кордонів, заборону перебування на її території польсько-литовських військ, розв'язання релігійного питання [120, с. 51-52]. Тобто Жванецька кампанія мала катастрофічні політичні наслідки, бо не лише не передбачали визнання незалежності останньої, а навіть її автономії у складі Речі Посполитої. Тому вона відіграла роль вирішального лиховісного чинника, що спонукав українську сторону вчинити акт присяги московському царю [68, с. 17; 73, с. 12-13]. Польська сторона і після Переяслава не бажала поступатися. У жовтні 1654 р. вона

вимагала від Б. Хмельницького визнати Білоцерківський договір, розірвати стосунки з Кримом і надіслати у Варшаву як заложника сина Юрія [120, с. 48].

В. Степанков наголошує, що підписаний у вересні 1658 р. Гадяцький договір, до ратифікації його сеймом (травень 1659 р.), зазнав серйозних змін у у бік обмеження прав України. Оскільки ідея Руського князівства могла стати могутнім засобом політичного впливу на народ України, польський уряд прагнув вилучити її з договору. Це вдалося зробити в жовтні 1660 р. під час укладання Чуднівського договору, який підтверджував статті Гадяцького, за винятком положень, що стосувалися Руського князівства, а згодом були проігноровані й інші умови договору [24, с. 84].

Помітною подією українсько-польських взаємин була Острозька комісія 1670 р. Річ у тім, що, прийнявши турецьку протекцію, П. Дорошенко не відкидав можливості віднайдення порозуміння з Варшавою. Але переважна більшість польських політиків і впливових сановників, як і раніше, продовжувала відмовлятися від визнання козацької України удільною державою під протекцією короля, йшла мова лише про визнання станової (корпоративної) автономії козацтва [81, с. 482, 491]. Утім, розпочавши переговори, король М. Вишневецький запропонував гетьману Я. Собеському де-факто ввести військо в козацьку Україну, що, по суті, означало початок війни з нею. Цілком імовірно, що такі дії зумовлювалися початком переорієнтації Варшави на кошового гетьмана М. Ханенка [81, с. 492, 504]. Історик висловлює емоційну оцінку польської позиції: «Не може не дивувати політична сліпота польської державної еліти, котра у масі своїй так і нічому не навчилася у кровопролитних подіях української революції кінця 40–60-х рр. і не винесла з них жодних уроків» [145, с. 162]. Винятком серед польської еліти був гетьман Я. Собеський, який щиро засвідчував прихильність до курсу врегулювання українського питання шляхом поновлення переговорів й укладення угоди [145, с. 178].

Досягнуту домовленість Ханенка з Польщею В. Степанков розглядає як станову, а не міждержавну, тому, на його переконання, її некоректно порівнювати з договорами українського уряду з іншими державами. У ній навіть немає натяку на збереження хоча б примарної автономії Української держави. Акцентує увагу на її незаконності: «Дослідники чомусь не звертають уваги на факт неле-

гітимності Острозького договору. Адже М. Ханенко не був гетьманом Війська Запорозького (на цю посаду його не обирала ані військова, ані навіть, у гіршому випадку, старшинська рада), а отже не мав правових підстав представляти Правобережну Гетьманщину у переговорах із Варшавою і від імені Війська Запорозького укладати договір. Мало цього, він не мав повноважень представляти і городове козацтво, оскільки був обраний на Січі кошовим гетьманом лише запорожцями (Військом Запорозьким Низовим)» [81, с. 510-511].

У низці новаторських статей останнього десятиліття, В. Степанков розкриває литовський вектор політики Української держави. Він вважає, що події на південних теренах Білорусі 1648–1651 рр. типологічно дуже нагадували українські події 1648 р. Б. Хмельницький, виношуючи в лютому-квітні 1648 р. наміри організації повстання в різних регіонах Речі Посполитої, зараховував до них й білоруські [54, с. 90], де в червні 1648 р. розпочалися повстання поспільства після появи там козацьких підрозділів. Відтак жодних істотних відмінностей між ними на теренах півдня Великого князівства Литовського й України не існувало. Тотожними з українськими виявилися й форми боротьби. Водночас, як і в Україні, посполиті масово покозачувалися, створювали за козацьким полково-сотенним зразком полки. Дослідник констатував, що почала окреслюватися тенденція перетворення деяких із новоутворених полків (Гомельський, Річицький, можливо Стародубський та Пінський) в адміністративно-територіальні одиниці Української держави [95, с. 154-158]. Б. Хмельницький шукав шляхи до певного взаєморозуміння з литовською елітою, але литовський польний гетьман Я. Радзівілл продовжував бути непримиреним противником повстання [54, с. 91-93].

Стосовно національної самоідентифікації тамтешнього населення, науковець зазначає: «Історики зазвичай ігнорують також вивчення тогочасних настроїв поспільства півдня Білорусі, їхньої етнічної самосвідомості, ставлення до русинів українських земель. Окремі джерела (слід шукати нові) дозволяють стверджувати, що воно не усвідомлювало себе окремішньою від українців етнічною спільнотою, а вбачало себе такими ж русинами, якими були русини українських земель. Селяни і міщани півдня Білорусі розглядали литовські владу, шляхту й військові підрозділи своїми ворогами як на Україні, ідентифікували їх «ляхами» [95, с. 159-160].

В. Степанков обгрунтовує: «Це було повстання українського населення, котре проживало на теренах ВКЛ, адже кордон між ним і Польською Короною не був етнічним кордоном проживання українців і білорусів. Сучасний державний кордон між Україною й Білоруссю також у жодній мірі не збігається з етнічним кордоном проживання українців і білорусів у середині XVII ст.» [95, с. 160-161].

У 1654 р. український корпус І. Золотаренка, виконуючи союзницькі зобов'язання перед Моквою, вів успішні бойові дії на південно-східних теренах Великого князівства Литовського. Були захоплені Гомель, Речиця, Горваль, Чечерськ, Новий Бихів та інші міста. Водночас наказний гетьман сприяв покозаченню місцевого населення і всупереч планам Московії розпочав формування на цій території Українських органів влади [119, с. 59, 64]. Проте вже гетьман Виговський підкорився ультиматуму Москви про відкликання козаків зі Старого Бихова та Чаусів [119, с. 62]. Наприкінці 1659 р. московські підрозділи витіснили українські загони, вчинили різанину козаків і міщан у Старому Бихові. Це було остаточною втраченою козацькою Україною впливу на перебіг подій на півдні Великого князівства Литовського, вилучивши його населення зі сфери процесів української революції [119, с. 64].

Своєрідною квінтесенцією авторської оцінки українсько-польських стосунків є цитата: «Українська автономія у межах Польщі вмерла швидше, ніж встигла народитися. Політика невизнання польським урядом прав України на самостійне державне життя стало великою трагедією не лише для українського, а й для польського народу: перший не зумів домогтися створення незалежної держави, а другий з плином часу втратив свою національну державу» [8, с. 41; 23, с. 87].

Українсько-турецькі взаємини

Причиною потреби поглибленого вивчення проблеми В. Степанков назвав необхідність подолання усталених стереотипів: «домінування в українській, польській і російській історіографіях упередженого (сформованого упродовж сотень років) образу Османської імперії (Туреччини) як символу «споковнічного зла», супостата «християнського світу»... Все це, зрозуміло, формувало у свідомості сучасників міцні стереотипи його несприйняття, а відтак і неможливості порозуміння. А відтак ця традиція у поєднанні з

різними політичними ідеологемами у свою чергу накладала свій відбиток на світобачення істориків XIX-XX ст., стаючи для більшості з них нездоланим бар'єром у досягненні об'єктивної оцінки ролі Туреччини не лише у подіях Української революції, але й історії Східної Європи... виправлення цієї ситуації окреслилося тільки на початку XXI ст... для переважної більшості українських, польських і російських дослідників типовою є абсолютизація агресивності зовнішньої політики Османів у Східній Європі у 20-70-х рр. XVII ст. Усупереч реальному стану справ, саме вони зображаються винуватцями масштабних воєнних конфліктів з Річчю Посполитою (1620-1621, 1672-1676 рр.) та Московією (1677-1681 рр.), хоча насправді все було навпаки. Їм приписуються грандіозні плани завоювання цих країн з метою утвердження панування у Східній Європі... Але ж вона не прагнула ні до захоплення Речі Посполитої, ні до оволодіння Московією (що яскраво продемонстрували воєнно-політичні події 1672-1676 та 1677-1681 рр.), а намагалася запобігти встановленню неподільного домінування однієї з них у Східній Європі, спонукати в разі їх розгрому виплачувати гарач султану й визнати його владу над частиною земель Правобережжя... часті вторгнення татар на українські землі безоглядно на те, чи брали у них участь турецькі підрозділи чи ні, зображувалися, як правило, спільними «розбійницькими нападами турків і кримських ханів», що істотно спотворювало історичну реальність політики Константинополя стосовно українських земель. Отже, демонізація ролі Османської імперії у Східній Європі й становища у ній християнської православної спільноти упродовж XVI-XVII ст. витворила перекручений образ її місця і ролі в українській (і не тільки в її) історії, зокрема у Національній революції 1648-1676 рр.» [27, с. 124-125].

Історик звертає увагу, що під час Хотинської кампанії Осман II, в обмін за допомогу, обіцяв створити Козацьку державу зі столицею у Києві чи Кам'янці-Подільському, а однією з причин позбавлення гетьманської влади Якова Нероди Бородавки стала підозра в підтримуванні ним таємних стосунків з турками [27, с. 126; 98, с. 5; 104, с. 22]. Вересневе й листопадове посольства Хмельницького до Порти 1648 р. вперше в історії українсько-турецьких відносин порушили клопотання про взяття витвореної держави під протекцію султана на правах, якими володіли Молдова і Валахія. Воно було підтвержене лютнево-березневим посольством наступ-

ного року [27, с. 127]. Улітку 1650 р. гетьман повідомив уряд Порти про готовність визнати протекцію султана, очевидно, у другій половині 1650 р. укладено українсько-турецьку угоду, що надавала українським купцям право вільного плавання по Чорному морю і безмитної торгівлі у портах імперії. Порта також погодилася на перебування українського резидента у Стамбулі [120, с. 41-42]. В лютому 1651 р. до Чигирина від'їхало повноважне посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана, включаючи «диплом» на володіння «Руським князівством», й сприятливими умовами протекції (Гетьманщина звільнялася від обов'язку виплати данини до турецької скарбниці) й пропозицією надіслати «великого посла» до Стамбула для підтвердження укладеної угоди [27, с. 127].

У 1993 р. В. Степанков писав ще про сумніви гетьмана у щирості даних обіцянок Порти у зв'язку з маневровою позицією хана, який не поспішав на допомогу в кампанії 1651 р., а тому Хмельницький «дуже стримано прийняв турецьке посольство й відклав на майбутнє складення присяги султану» [120, с. 42-43]. Проте в 2017 р. поклав на гетьмана всю відповідальність за зволікання: «десятки свідчень джерел промовляють про уникнення Хмельницьким під різними приводами обряду присяги на вірність Мегмеду IV і в 1651 р., і в наступних роках» [27, с. 128].

Також у доповіді докторської дисертації підкреслив, що влітку 1655 р. Хмельницький сказав туркам про свою згоду прийняти протекцію султана, а Мегмед IV відповів позитивно і склав відповідну присягу [120, с. 57]. Але в новітній статті історик прокоментував ситуацію іншим чином: «Ця подія... могла б істотно змінити на краще геополітичне становище молодій держави. Могла б, якби на правду українська сторона прагнула її отримати. Не поділяю поширеної в історіографії думки, що Б. Хмельницький кілька разів приймав турецьку протекцію. На жаль, цього не трапилося ні у 1651 р., ні в наступних роках (1653 і 1655 рр.). Чомусь дослідники, котрі її поділяють, ігнорують той факт, що акт протекції обов'язково передбачав принесення васалом присяги своєму суверену (як це до речі пізніше і вчинив П. Дорошенко)» [27, с. 127].

Науковець сформулював власне бачення причини такої тактики гетьмана: «Б. Хмельницький, формуючи ідею згоди прийняття протекції котрогось із монархів (царя, трансільванського князя, султана чи шведського короля), не розглядав її як програму дій, а

лише вбачав у ній чисто дипломатичну акцію з метою втягнути у такий спосіб котрогось із них до участі у війні з Річчю Посполитою. І, якщо ця тактика виправдовувала себе до укладення Зборівського договору, то після нього стала згубною, бо Кримське ханство з потенційного союзника перетворилося у потужного самостійного політичного гравця, інтереси якого явно не співпадали з інтересами України. Зборівська кампанія засвідчила її неспроможність успішно протистояти політичним амбіціям ханства, нейтралізувати які можна було тільки заручившись підтримкою Порту, визнавши себе васалом султана. На жаль, ні гетьман, ні більшість старшин не спромоглися реально оцінити зміну ситуації й скористатися сприятливими умовами для прийняття турецької протекції в березні 1651 р. Ця геополітична короткозорість виявилася найбільшою зовнішньополітичною помилкою Б. Хмельницького й у кінцевому підсумку привела до Переяславської капітуляції 1654 р.» [27, с. 128; 75, с. 228; 85, с. 30]. Крім того, турецька протекція була відхилена на старшинських радах у квітні 1651 р. і двічі в 1653 р., оскільки одна частина старшин орієнтувалася на Московію, а інша традиційно не сприймала ісламський світ в особі султана Османської імперії [75, с. 230-231, 233; 85, с. 30].

Серед проблемних питань наступного періоду Степанков називає: вельми скупі повідомлення про ті чи інші контакти І. Виговського, Ю. Хмельницького й П. Тетері з султаном чи османськими сановниками; неповна картина взаємин П. Дорошенка з Портою; причини політики Стамбула стосовно козацької України в 1673-1676 рр., зокрема явної пасивності як держави-протектора в її захисті від польської та московської агресій 1673 – першої половини 1674 рр. та причин надзвичайно немилосердної каральної акції (серпень – вересень 1674 р.) проти українського населення, залишеного без допомоги, а відтак змушеного в березні присягнути на вірність царю [27, с. 128-129].

Українсько-кримські взаємини

В. Степанков бачить значну актуальність і необхідність розроблення цього питання: «Проблема політичних взаємовідносин України та Кримського ханства у ранньомодерну добу належить до найменш вивчених, оскільки несправедливо залишалася на маргінесі сфери наукових інтересів істориків. Наскільки мені відомо

(якщо не помиляюся) відсутні монографічні дослідження з тих чи інших її аспектів. Внаслідок чого продовжуємо користуватися знаннями, чимало з яких потребують у значній мірі не лише корекції, але й істотного перегляду. Зрозуміло також, що існує велике коло питань нез'ясованих зовсім. Сумніваюся і в тому, що в багатьох ВНЗ на історичних факультетах читаються спецкурси з історії Кримського ханства. Все це в кінцевому рахунку й призвело до того, що ми значно краще знаємо середньовічну й новомодерну історію росіян чи поляків, ніж кримськотатарського народу» [36, с. 103].

Вважає, що акцентування дослідниками уваги на мілітарному аспекті українсько-кримських відносин відсунуло на задній план виявлення політичних цілей еліт України й Криму, яких вони прагнули досягти, вступаючи в союзницькі стосунки, формування в них власних державно-політичних концепцій, спрямованих на реалізацію геополітичних інтересів [36, с. 104-105]. Неадекватною, на його думку, є сприйняття Кримського ханства не як самодостатньої й традиційно сильної держави – впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі, – котрий домагався реалізації власних планів, а якоюсь аморфною відсталою Ордою, невідомо чому «зобов'язаної» залишатися «вірним» союзником України, сповна забуваючи золотий принцип міжнародних відносин: не має вічних ворогів і вічних друзів. Крім того, неврахування відмінностей і суперечностей зовнішньополітичних інтересів Криму й Порти призвело до схематичного (спрощеного) погляду на характер взаємин України з Кримом і Портою й де-факто закрило шлях до розуміння причин недоброзичливого, якщо не ворожого, ставлення кримської еліти до зближення України з Портою й прийняття протекції султана [36, с. 104-105].

В. Степанков запропонував періодизацію українсько-кримських взаємин у 1648-1676 рр., обґрунтував хронологічні межі й проаналізував особливості кожного з дев'яти періодів [36, с. 106-110]. Характеризуючи стратегічну зовнішньополітичну мету Кримського ханства щодо України, історик зауважив: «Як не парадоксально, найбільшим противником (за винятком Речі Посполитої) незалежності України був її союзник – Кримське ханство. Його уряд усвідомлював, що поява на північних кордонах сильної держави означатиме крах традиційної зовнішньої політики ханства і покладе кінець найбільшому джерелу поживи – грабунку українських зе-

мель і торгівлі захопленими бранцями» [30, с. 71; 47, с. 124]. Тому, коли у вирішальний момент Берестецької битви кримська орда залишила українського союзника напризволяще це не було випадковістю, а закономірним наслідком політичного курсу хана [8, с. 37].

Враховуючи характер стосунків із Річчю Посполитою, Кримське ханство підтримувало або виступ Війська Запорозького проти політики польського уряду, або каральні акції останнього проти повстанців. Зрозуміло, в обох випадках ціною за надану допомогу мали стати військова здобич, платня та ясир. Якщо перший варіант давав козакам шанс на успіх у боротьбі й дозволяв звести до мінімуму руйнівні наслідки появи татар, то другий обертався для їхніх задумів катастрофою. Оскільки траплялися випадки, що татари брали ясир у присутності козаків, котрі їх супроводжували, то у свідомості значної частини населення утверджувалося переконання, що винуватцем трагедії є Б. Хмельницький, на голову якого посипалися прокляття [114, с. 286].

Тобто, Україна в роки революції постійно опинялася між Сцїллою й Харібдою політики ханства: якщо воно було союзником Гетьманщини, заграви пожеж освітлювали її західні й північно-західні терени; якщо Польщі – дим згарищ накривав козацьку Україну. І в першому, і в другому випадках спустошення й руйнування торкалися українських поселень, а валки бранців, супроводжувані тужливо-розпачливими піснями та прокльонами на власну нещасливу долю, гетьманів, короля та увесь білий світ, тяглися до поселень кримських і буджацьких татар. А пролиті потоки крові й сліз, помножені на релігійну ворожнечу, перетворювалися у неподолану прірву ненависті української людності до Криму й всього «бусурманського світу» [50, с. 230; 56, с. 118-119].

Далекосяжною метою кримських правителів було залучити у сферу своєї зовнішньої політики Річ Посполиту й козацьку Україну й втягнути їх у війну з Московією, щоб домогтися приєднання до своїх володінь Астраханського й Казанського ханств. Такий поворот до нового зовнішньополітичного курсу Криму знайшов реалізацію у нав'язаному Речі Посполитій Зборівському договору 1649 р. [8, с. 37; 58, с. 12; 85, с. 29]. Польсько-кримські Кам'янецькі домовленості 1653 р. засвідчили, що воєнно-політичний союз із ханством став фатальним для збереження української державної незалежності [30, с. 76-77]. Крім того, під час Жванецької кампанії

гетьмана непокоїла також позиція хана, метою якого було прийняття Україною кримської протекції [120, с. 51-52]. Українсько-кримські переговори в 1654 р. відбувалися в напруженій атмосфері. Порта, відмовившись від підтримки Б. Хмельницького, дозволила хану надати підтримку тій стороні, якій вважатиме сама за необхідне [120, с. 55]. Натомість переговори між Польщею і Кримом завершуються укладенням «вічного договору», що передбачав подання взаємної військової допомоги проти ворогів [48, с. 134]. Це обернулося страхітливим спустошенням Брацлавщини та західних районів Київщини восени 1654 – взимку 1655 рр., стало однією із причин провалу Західного походу восени 1655 р. і постійною загрозою вторгнення татарських орд з півдня, що стримувало козацьку Україну від активних дій проти Польщі у 1656-1657 рр. [85, с. 23].

На сьомому етапі двосторонніх взаємин (із жовтня 1666 – по вересень 1668 рр.) відбулося укладення військово-політичного союзу між запорозьким гетьманом П. Суховієм та кримським ханом Аділ-Гіреєм. Він передбачав відмову запорожців від вчинення походів проти кримських улусів, з одного боку, і надання за це військової допомоги січовикам з боку Криму [22, с. 110].

Дослідник припустив, що саме негативна позиція полонофільськи налаштованого хана Селім-Герєя щодо України була одним із головних чинників того, що під час обговорення умова Бучацького договору 1672 р. турки пішли на поступки полякам в питанні територіальних меж «Української держави» (мала залишатися тільки «у давніх кордонах»), а питання релігійного змісту взагалі не обговорювали [53, с. 231-232; 88, с. 59].

Взаємини Української держави зі Швецією і Трансільванією

У даному проблемному блоці не помічено розбіжностей у поглядах автора упродовж останніх 30 років, а тому й відсутнє їх компаративне співставлення. Проте за цей час науковець суттєво розширив й поглибив сюжети українсько-шведських та українсько-трансільванських взаємин.

На відміну від більшості істориків, В. Степанков вважає, що ініціативною стороною перших українсько-шведських дипломатичних контактів був Чигирин: «Шведський напрям зовнішньої політики козацької України почав окреслюватися щонайпізніше у першій половині 1649 р. і його сутність полягала у намаганні схи-

лити Швецію до створення антирічпосполитської коаліції» [148, с. 78]. Згода шведської королеви Крістіни на переговори зафіксована в 1652 р., а позитивний перелом відбувся у 1654 р., коли до Швеції відбуло посольство на чолі з Д. Калугером [148, с. 79]. У 1655 р., очевидно, між сторонами досягнуто домовленість про антипольську військову співпрацю, хоча доступні нараз джерела не інформують про їх чіткий зміст. Але в листі від 3 вересня до шведського короля Б. Хмельницький не приховував задоволення пропозиціями Стокгольма [148, с. 81].

Проте невдовзі в союзників окреслилися розходження в стратегічних інтересах: «Якщо гетьману йшлося про розгром Речі Посполитої, виокремлення з її складу українських земель та їх приєднання до козацької України, то король, оволодівши майже всіма польськими землями, прагнув зберегти їх за Польщею. Чому? Досягши вражаючих успіхів без особливих зусиль, Карл X Густав втратив інтерес до отримання військової допомоги проти Польщі з боку козацької України, а відтак до виконання кам'янецьких домовленостей. Окрім цього, магнати й шляхта, військо й міста добровільно визнавали його владу й присягали на умовах збереження територіальної цілісності Корони...» [148, с. 82]. Зрозуміло, що цей підступний вчинок Карла X викликав у Б. Хмельницького глибоке обурення, однак йти на загострення відносин зі Швецією було вкрай небезпечно, тому він вирішив відступити, сподіваючись на розв'язання цього питання шляхом переговорів [48, с. 136].

Утім є згадки, що шведський уряд зазіхав навіть на Правобережну Україну, визнаючи за Хмельницьким лише Лівобережжя та Запоріжжя [51, с. 221-222]. Довідавшись на початку 1657 р. від шведського посла Г. Веллінга про визнання Карлом X незалежності України лише у складі Брацлавського, Київського, Чернігівського воеводств, старшинська рада відхилила пропозицію укласти договір [48, с. 138; 120, с. 59]. Складний шлях пошуку взаєморозуміння завершився укладенням у середині жовтня 1657 р. (після смерті Б. Хмельницького) Корсунського українсько-шведського договору про «вічну приязнь і постійний союз», який передбачав надання взаємної військової допомоги супроти ворогів [148, с. 84].

У 1648 р. Хмельницький надіслав посольство до трансільванського князя Дердя I Ракоці, висловлюючи бажання бачити його «опікуном та королем Польщі» й пораду «якнайшвидше наступати

на Польщу», обіцяючи приєднатися [104, с. 25]. Після його смерті Д'єрдь II Ракоці під час переговорів в грудні – на початку січня 1649 р. з посольством гетьмана запропонував спільні військові дії проти Польщі і сповістив Б. Хмельницького про союз, який існує з литовським князем Я. Радзівіллом, запропонувавши приєднатися [54, с. 93]. Але через зміну політичних планів трансільванського володаря, який вирішив переорієнтуватися на підтримку впливових позиційних польських магнатів, далі справа не пішла [54, с. 95].

У вересні 1656 р. українське посольство погоджувалося укласти договір із Трансільванією, якщо вона визнаватиме владу гетьмана над західними землями («куди сягала грецька віра») [72, с. 8]. Історик акцентував увагу на рішучій позиції української сторони, адже в жовтні 1656 р. гетьман і старшина відмовлялися присягнути на договорі з Трансільванією, оскільки її послі не привезли відповідної присяги за підписом і печаткою Д'єрді II Ракоці, на тій підставі, що «князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив» [64, с. 103].

Причина небажання трансільванського князя присягати швидко окреслилася – складений у Радноті (листопад 1656 р.) шведсько-трансільванський договір передбачав входження західноукраїнського регіону до володінь трансільванського князя [120, с. 59].

В антипольській військовій кампанії кінця 1656 – першої половини 1657 рр. постійне ігнорування українських інтересів загострило відносини між Ракоці та наказним гетьманом А. Ждановичем. Після вторгнення поляків у Трансільванію князь запанікував, почав шукати порозуміння з Яном Казимиром, зрештою вирішив разом із козаками відступати в Україну. Науковець наголосив, що джерела не підтверджують поширеної в історіографії думки про вину українського командування в трагедії трансільванської армії (капітуляції князя й розгрому трансільванців татарами під Вишневцем). Відповідальність несе сам Д. Ракоці, який довірився польському командуванню й підписав 12 липня акт капітуляції, а через кілька днів кинув напризволяще вояків і втік до Трансільванії [120, с. 60].

У цілому, В. Степанков зробив висновок, що володарі Швеції і Трансільванії проводили нещирі політику щодо України, намагалися її ошукати, захопивши частину земель [48, с. 137; 51, с. 222].

**Авторські рецепції здобутків української історіографії
XIX – початку XX ст.**

На перших етапах наукової діяльності, в руслі марксистської історіографії, історик критикував «буржуазно-націоналістичних дослідників» (В. Антонович, М. Грушевський, М. Костомаров, П. Куліш) за те, що вони надавали виступам селян і козацької голоти реакційну роль, адже становили небезпеку для національних інтересів України, намагалися «протиставити український народ польському, відкидали і очорняли значення возз'єднання українського і російського народів» [42, с. 5; 116, с. 71].

Необхідність аргументованої критики фальсифікації питання буржуазно-націоналістичною історіографією дослідник визначав у статті липня 1989 р., а термін «дожовтнева історіографія» вживав ще в публікації травня 1990 р. [38, с. 52; 79, с. 43]. Проте вже наступного місяця виходить матеріал, де вказав на серйозні здобутки Антоновича, Грушевського, Костомарова, Крип'якевича у вивченні проблеми й розкритикував праці радянських авторів, в яких «окреслилися тенденції до замовчування історичного значення утворення національної держави українського народу, замазування властивих їй характерних рис політичного та соціального-економічного життя» [124, с. 1]. Ключовою проблемою визначив те, що радянська концепція залишала без відповіді кардинальне запитання: власне в чому полягав смисл Національно-визвольної війни, в ім'я чого гинули в борні сотні тисяч українців? [51, с. 188; 127, с. 9].

Разом з тим у монографії 1991 р. він дискутував з М. Грушевським, який «показав протилежність інтересів трудящих і козацької старшини, хоча й не розкрив їх змісту»: «Ми не погоджуємося з рядом його оцінок соціально-економічної політики українського уряду, наприклад, що Б. Хмельницький не рахувався зі селянством як соціальним станом» [40, с. 6]. У 1993 р. стверджував, що народницький напрям історіографії ідеалізував «інтереси трудового народу», народну волю і народний добробут, абсолютизував роль поневоленого народу в історичному процесі, відсував на другий план прояви державотворення [120, с. 4]. Причиною цього бачив те, що розвиток українського суспільства відбувався в умовах іноземного панування, внаслідок чого в його самосвідомості сформувався

стереотип негативного ставлення до держави взагалі. Слаборозвинутаю в ментальності інтелігенції кінця XVIII – початку XX ст. була національна державна ідея, що зумовило нерозуміння нею значення держави ні в минулому українського народу, ні в його майбутньому [30, с. 30-31; 76, с. 481].

Незважаючи на методологічні розбіжності з метрами української романтичної та народницької історіографії, В. Степанков, тим не менше, докладно проаналізував їх науковий доробок. М. Максимович сформулював кілька теоретичних положень, яким судилося відіграти негативну роль у розвитку науки, а саме: мета визвольної боротьби полягала у звільненні «з польської неволі» і «приєднанні» (у розумінні «возз'єднання») України до Росії; Б. Хмельницький боровся за її реалізацію з 1648 року; успішне завершення боротьби рішенням Переяславської ради 1654 р. [76, с. 482]. М. Костомаров вперше ввів в обіг термін «Руїна» для означення подій другої половини 1663 – липня 1687 рр. [26, с. 235]. Він, з одного боку, акцентував увагу на демократизмі суспільно-політичного життя козацької України, а з другого, неодноразово відзначав негативні наслідки для суспільного життя охлократизму козацьких низів [76, с. 482]. Погляди історика поступово еволюціонували від народницького напряму до народно-державницького, адже обґрунтував ідею існування органічного зв'язку державності козацької доби з давньоруською державою [76, с. 483]. В. Степанков зупинився на одному з міфів, створених Костомаровим, пов'язаному з постаттю І. Ганжі: «Цей романтичний образ козака-героя набрав поширення в історичній літературі як доконаний факт, тим паче, що «гарантом» правдивості у свідомості читачів мимоволі поставала постать знаменитого історика. Проте ця інформація є хибною. У реальному житті І. Ганжа напередодні Пилявецької битви перейшов на сторону поляків й за участь у боротьбі проти українців з часом одержав шляхетство й офіцерський чин. Якщо і справді у бою загинув якийсь полковник Ганжа, то ця постать не має нічого спільного з уманським полковником. Повчальна іронія цієї неправди полягає у тому, що для увіковічнення пам'яті зрадника у 1967 р. було споруджено кам'яний обеліск... І всі наші аргументи упродовж кількох десятиріч, спрямовані на виправлення цієї ганебної ситуації, є безсилим супроти усталених стереотипів байдужості!» [26, с. 238]. З'ясував, що реконструйована (переважно на основі наративних

джерел) Костомаровим картина Батозької битви, із низкою белетристичних сцен, не з'ясовує основних причин поновлення воєнних дій, стратегічних планів українського гетьмана та його безпосередньої ролі в перебігу битви, складної палітри взаємовідносин М. Калиновського з офіцерством напередодні і під час боїв, схематично висвітлює участь у ній татар; не розкриває внутрішньої логіки розгортання подій 1-2 червня, які розпадаються на окремі, слабо пов'язані між собою, епізоди [44, с. 178-179].

В. Антонович назвав боротьбу середини XVII ст. «революцією», уперше в історіографії події 1648-1657 рр. поставив в один типологічний ряд з Англійською та Неаполітанською революціями. Водночас дуже суворо оцінював діяльність Б. Хмельницького. Убачаючи в ньому виразника всенародних інтересів, надзвичайно талановитого організатора й полководця, В. Антонович закидав йому «повну недотепність» у політичних справах (боязнь нанесення Польщі вирішального удару, відсутність планів створення держави, хитання між різними зовнішньополітичними орієнтаціями) [76, с. 485].

П. Куліш у 70-80-х рр. XIX ст. відходить від принципів народницького напрямку й, зрікаючись романтичної ідеалізації козацтва, кинувся в іншу крайність: категоричного осуду і знеславлення козащини, яка, на його переконання, була не творчою соціальною й національною силою, а відверто деструктивною, що тільки руйнувала культуру, створювану освіченим польсько-українським панством [76, с. 484].

В. Степанков докладно вивчив доробок М. Грушевського. Той під час з'ясування проблем Пилявецької битви: «розкрив причини поновлення воєнних дій, висвітлив похід польської армії під Пилявці. На жаль, сам хід битви відображено схематично. Кидається у вічі, що досить часто історик подає з того чи іншого аспекту інформацію різних джерел, уникаючи аналізу. Внаслідок чого читачу важко збагнути, яка з них власне є достовірною» [93, с. 55]. Також вивчив його рецепції Батозької битви: «На відміну від М. Костомарова, Грушевський намагався реконструювати перебіг подій не за допомогою художніх образів, а на основі даних порівняльного аналізу джерельної інформації. Правда далеко не завжди йому вдавалося, по-перше, виявляти у джерелах власне достовірну інформацію, а, по-друге, бути «господарем» використовуваного джерельного матеріалу. Нерідко історик потрапляв у «полон» до

нього, а відтак «плив» за його інформаційною спрямованістю. Захоплення цитуванням у тексті оповіді великих шматків (а інколи й цілком) листів, повідомлень, свідчень і т.п. різних авторів без їх ґрунтовного аналізу й відповідних коментарів не тільки розмивало цілісність викладу міркувань автора, але й у певній мірі, дезінформувало читачів, абсолютна більшість яких не володіла фаховими знаннями, а відтак губилася в інформаційному морі, наповненому не лише достовірними даними... Автор основну увагу приділив реконструкції причин і передумов битви. А висвітленню власне її перебігу присвятив всього близько однієї сторінки!... М. Грушевський все ж не спромігся відтворити задумів і дій воєначальників обох сторін й динаміку їх подій. Складається враження, що вона – наслідок випадкової й непередбачуваної гри обставин, непідвладної волі людей. Тим не паче, саме його концептуальна конструкція у поєднанні з окремими сюжетними лініями, розробленими М. Костомаровим вчинила помітний вплив на тлумачення ходу Батозької битви радянською історіографією 30-80-х рр. ХХ ст., хоча, зрозуміло, нею цей факт не визнавався» [44, с. 179, 182].

Значну увагу В. Степанков приділив вивченню наукового доробку В. Липинського, за яким пішов у пріоритетності державотворення як наріжного каменю історичного аналізу. Зазначив, що «активна політична участь В. Липинського в трагічних подіях Національної революції 1917-21 рр. (які в багатьох аспектах повторили перебіг революції ХVІІ ст.) дозволила йому глибше зрозуміти значимість державних інституцій та особи в боротьбі нації за незалежність» [138, с. 275]. Саме він використав термін «Велика Українська революція», щоправда лише для періоду 1648-1649 рр. Уперше у вітчизняній історіографії зробив спробу з'ясувати співвідношення і взаємовплив її національного та соціального аспектів, підкреслюючи водночас політичний характер боротьби [138, с. 272, 278]. Досліджуючи зміст революції, висловив міркування, що тільки після приєднання до «народної революції» міщанства та шляхти вона перетворилася в національне повстання. Уперше почав розглядати революційний процес під кутом зору витворення незалежної Української держави та ролі в ньому шляхти [138, с. 273].

Водночас показав, що Липинський не приховував допущених гетьманом прорахунків (невикористання сприятливої ситуації 1648 р. для розгрому Польщі; нестача віри в народну силу й опора

на чужоземну допомогу; вагання у вирішальні моменти [100, с. 23]). Він чітко розмежовував політичні позиції запорозьких і городових козаків. Як на його переконання, запорозька козаччина, відігравши провідну роль у першій добі повстання, боялася «величі національного завдання». Тому протягом перших чотирьох років Б. Хмельницький боровся не лише з Річчю Посполитою, але зі всіма степовими січовиками, яким були чужі плани визволення «всієї Русі». Інша річ – городова, хліборобська козаччина. З утвердженням під час революції дрібної приватної земельної власності вона стає носієм європейської цивілізації, культури плуга, а відтак і державного порядку [138, с. 279]. В. Степанков презентував переконання Липинського, що гетьманське самодержавство відрізнялося від царського, бо в ньому мало місце європейське поєднання «абсолютизму верховної влади з традиційним рицарським аристократизмом і самоповагою правлячої земельної державної верстви». Збираючи час від часу старшинські ради, гетьман сприяв появі зародків конституційно-монархічного ладу, який дав міць Англії, Франції та Німеччині [100, с. 24].

Оцінка висвітлення проблеми у зарубіжній історіографії

У радянський час автор негативно поставився до висновків польських «дворянських і буржуазних істориків» [42, с. 5]. Характерно, що на початку 1990-х рр. оцінка польської історіографії суттєво не змінилася. У докторській доповіді В. Степанков, критикуючи польських істориків, використав тезу про «цивілізаторську місію» польського «меча, плуга й хреста» [120, с. 6]. Причому в тексті автореферату кандидатської є такий же пасаж, у якому бракує лише слова «хреста» [42, с. 5]. Простежив, що в польській історіографії з середини XVII ст. по 1950-ті рр. домінувала інтерпретаційна схема висвітлення подій Української революції як громадянської внутрішньої боротьби – «війни домової». У 1950-1970-х рр. – без впливу радянської історіографії визнавався національно-визвольний характер боротьби українців. Але з другої половини 1970-х рр. відбулося повернення до концепції «домової війни». У підсумку, незважаючи на окремі позитивні визнання української боротьби у 1990-х рр., загальні постулати цієї концепції зберігають свою чинність [37, с. 378-382].

Ситуація стала потроху змінюватися лише на початку ХХІ ст. В. Степанков у 2008 р. зауважив: «Відрадно, що окремі польські дослідники, попри певну непослідовність все ж почали визнавати, що зміст боротьби українців полягав в утворенні власної держави» [30, с. 68]. Історик наголосив, що польські автори в 1950-1980-х рр. під час з'ясування проблеми ігнорували неопубліковані джерела власне польських архівів та бібліотек [120, с. 16]. Заперечив їх інтерпретацію подій як козацького повстання, підтриманого селянством, переважно соціального спрямування із слабо вираженими національними ідеалами, але винятково сильною руйнівною стихією. Дорікнув, що така оцінка занижує боротьбу української нації за витворення незалежної соборної держави, еліта якої вже в 1649 р. спромоглася сформулювати державну ідею [34, с. 9]. Заперечив кваліфікацію українсько-татарських домовленостей після битви під Озерною як капітуляційний акт із боку українців, вважаючи, що це був договір [118, с. 64-65; 120, с. 58]. Наголосив, що аналіз універсалів і наказів гетьмана спростовує поширену в польській, єврейській і частково в українській історіографії думку про особисту причетність Богдана Великого до вчинення погромів і винищення польського, єврейського і почасти українського населення влітку й восени 1648 р. [133, с. 23].

У кількох статтях науковець докладно проаналізував вивчення в польській літературі Пилявецької та Батозької битв. Уважно вивчив текст польської хроніки С. Твардовського, який згадав епізод про запропонування регіментарями напередодні втечі з-під Пилявець Є. Вишневецькому булави головнокомандувача, від якої той гречно відмовився [92, с. 61]. Простудіював текст «Римованої Хроніки», автор якої змальовував похід польського війська до Пилявець, його структуру, озброєння й одяг жовнірів, шляхти й обозної челяді, взаємини між головнокомандувачами, навів дані про перебування у таборі кількох тисяч (число, ймовірно, перебільшене) шляхтичів, котрі з дружинами і дітьми приєдналися до війська, надіючись повернутися «до краю власного» [91, с. 51]. Не погодився з тезою польських дослідників, що головною причиною панічної втечі поляків у Пилявецькій битві була морально-психологічна нестійкість польських регіментарів, офіцерів та жовнірів. Насправді ж вона полягала у вмілому керівництві Б. Хмельницького та мужності укра-

інців і татар [94, с. 21]. Не прийняв їх думку щодо локалізації польського табору напередодні Батозької битви [77, с. 57].

Характеризуючи науковий доробок польського історика Л. Кубалея у вивчення Батозької битви, В. Степанков констатує: «Творить модель ходу битви не на основі аналізу інформації наявних джерел, а на підмурку власної уяви (фантазії), керуючись принципом, що, власне так це могло відбуватися. Причому, намалював настільки талановито яскраву й переконливу панораму подій, що будь-якому читачеві важко уникнути зачарування нею й, відповідно, засумніватися у її правдивості. Все зображено так майстерно, що навіть дрібні деталі не лише не породжують сумнівів, а, навпаки, вселяють додаткову впевненість в істинності сказаного» [97, с. 209].

Натомість В.Я. Длуголенцький у монографії 1994 р., на переконання В. Степанкова, «відмовився від міфів, витворених Л. Кубалею, розробив власну концепцію, яка залишається найаргументованішою й найоб'єктивнішою у польській історичній літературі. Попри цілком зрозумілу «польськість» бачення самої події та її інтерпретацію, він, на відміну від абсолютної більшості польських науковців, спромігся подолати традиційний погляд на українські події середини XVII ст. скрізь призму світоглядних засад концепції «домової війни», сформульованих ще у 50-60 рр. XVII ст. й існуючих понині. До його честі, як дослідника, слід віднести визнання того незаперечливого факту, що Б. Хмельницький не тільки виношував наміри домогтися самостійності для України, але й доклав максимуму зусиль для їх реалізації...» [97, с. 211-212].

Історик вважає помилковим домінувальне в українській і польській історіографіях твердження про те, що воєнні дії напередодні Батозької битви, начебто, поновилися внаслідок намагання М. Калиновського зупинити похід українсько-кримських підрозділів (5-6 тис. вояків) Т. Хмельницького до Молдавії. Воно, по-перше, надає кампанії українського гетьмана випадкового характеру (не вже обійшлося б без битви, якби польський воєначальник не відреагував на просування сина гетьмана?); по-друге, заперечує наявність відповідної ухвали Чигиринської ради й стратегічного плану в Б. Хмельницького майбутньої битви з противником [43, с. 5].

В. Степанков гостро негативно реагує на великодержавні стереотипи, які заважають зарубіжним історикам «побачити» у XVII ст. українців: «Спеціально звертаємо увагу на цей аспект пробле-

ми тому, що й нині майже всі російські і польські історики по-старому не вживають термінів «Україна», «український народ», «Українська держава» стосовно української історії середини й другої половини XVII ст. Хоча, характеризуючи події власної історії цього часу, без вагань і найменших сумнівів пишуть про «Росію» і «Польщу», «російський» і «польський» народ, «Російську» і «Польську» державу»[53, с. 234]. На адресу польських колег він саркастично зауважив: «Замість термінів «українці», «українське військо», «український уряд», «українсько-польська війна», «українсько-польський договір», надibuємо «козаки», «козацьке військо», «козацька держава», «козацько-польська війна» тощо. Чомусь стосовно «поляків» і «Польщі» ніхто з них не пише «шляхетське військо», «шляхетський уряд», «шляхетсько-українська війна», «шляхетсько-український договір». І не писатимуть, добре усвідомлюючи наукову абсурдність подібних словосполучень. Подібне можна дозволити собі, «філософствуючи» про відсутність українського народу чи незавершеність його етногенези, або дискутуючи про факт існування / неіснування «козацької державності», яка, між іншим, у воєнних діях з Річчю Посполитою 1648-1655 рр. вигра-ла у неї 7 битв, і лише одну прогнала» [106, с. 77].

Схоже ігнорування помітне в поглядах російських дослідників: «Історики заперечують існування українського народу й України як країни його проживання. На тій підставі, що, мовляв, населення не називало себе «українцями», а теренів власного проживання – «Україною», продовжуючи традиційно іменувати себе «русинами», а заселені землі – «Руссю». Показово, що при цьому ніхто з них не заперечує проживання у цей час в Україні євреїв, самоназва котрих «егудим» не фіксується в джерелах, які одно-стайно маркували їх «жидами», чи існування румунського народу, хоча витворена ним держава звалася Валахією, а його представники «волохами». Не ставлять ці дослідники й під сумнів існування «російського (русского) народу» й Росії... І говорять про російську історію, і про росіян, і про руських, хоча вони не мали для себе такої назви упродовж XV, XVI, XVII століть». І це при тому, що до нинішнього дня жодному історику не вдалося довести, що «український» народ XIX – першого двадцятиріччя XXI ст. – це народ відмінний (інший) від «русського» народу XVI–XVII ст.» [128, с. 445].

Разом із тим, В. Степанков не є категорично негативним до всіх польських та російських істориків. Він визнає копітку дослідницьку творчість польського історика Д. Колодзейчика, який, долаючи історіографічні шаблони, вперше зробив успішну спробу гіпотетично змоделювати політичні, демографічно-господарські, релігійні й культурно-мовні наслідки для української держави (козацької України) турецького протекторату, якби П. Дорошенку вдалося реалізувати на тривалий час плани її збереження. І вони аж ніяк не виглядають однозначно негативними, навпаки, їх баланс засвідчує перевагу позитивних тенденцій [27, с. 125]. Критикуючи більшість російських колег, ювіляр наголошує на позитивному винятку з їх кола – дослідженнях санкт-петербурзької історикіні Т. Таїрової-Яковлевої (із негативним застереженням щодо використання нею терміна «Україна» лише як «географічний, а не політичний і не етнічний» [128, с. 445]). Це є підтвердженням, що в його оцінювальній шкалі не йдеться власне про національність науковця, а про його інтерпретації та дослідницькі висновки.

Дискусії зі сучасними колегами-істориками

Звісно, не всі в українському історичному науковому світі сприймають і погоджуються з поглядами ювіляра. Жорсткими опонентами є дослідники постмодерністського ліберального напрямку, які регулярно критикують те, що В. Степанков виніс на перше місце національне державотворення та воєнно-політичні події як основу історичного аналізу подій XVII ст. Він сприймає це спокійно, навіть схвалює, що на його працю звернули увагу. Толерантність історика до колег-опонентів виявилася зокрема в тому, що в тексті докторської доповіді він згадав праці С. Горощка, який заперечував наявність процесу інтенсивного державотворення у середині XVII ст. й визначну роль Б. Хмельницького в українській історії [120, с. 3].

Водночас історик не відмовчується й відповідає на критику в медійному просторі та сторінках наукової періодики [16, с. 20-21]. Зокрема, наголосив: «Частина науковців, замість того, щоб копійкою працею опанувувати сутність різноманітних методик проведення досліджень й творчо застосовувати його у вивченні національної історії, обрала значно легший шлях – шлях імітації новизни власного творчого доробку (який видається щонайменше за останнє слово світової науки) за допомогою жонгливання десят-

ком-двома найчастіше вживаних у західній історіографії понять і термінів («модерна нація», «домодерне суспільство», «ранньомодерний народ», «міф», «рецепція», «рефлексія», «дискурс», «парадигма», «міфологема», «архетип», «дихотомія» та ін.), створюючи позірну видимість володіння (при чому, виняткову) «філософським каменем» пізнання історичної правди» [37, с. 373].

Скептицизм постмодерністів націлений проти правомірності вживання означення «революція», «українська», «національна» у характеристиці подій середини XVII ст., зокрема через те, що модерністська теорія допускає використання терміна «нація» лише з кінця XVIII ст. Прямо чи опосередковано це відзначають у своїх працях Н. Яковенко, В. Верстюк, О. Гриценко, Г. Касьянов, С. Плохій, Я. Федорук, М. Мудрий, Л. Зашкільняк [53, с. 234; 128, с. 445, 451]. В. Степанков щодо цього зауважив: «Відомо, що єдиновірної (універсальної) теорії «нації» не існує, і сумнівно, щоб вона з'явилася у найближчий час. Тому звертаюся до шановних опонентів постмодерністів з проханням зважати на існування різних теорій «націй» і не видавати ту з них, погляди якої Ви поділяєте, за історичну правду, а відтак не закидати з її висот примордіалістам нерозуміння ними наукової недоречності вживання для характеристики подій, явищ і процесів української історії XVII ст. таких термінів як «нація», «національні інтереси», «національна революція», «національно-визвольна війна», «національна держава» тощо» [123, с. 140-141].

Сам він підтримує концепцію Я. Дашкевича, що ґрунтується на фундаментальному теоретичному положенні: «Етнос стає нацією, коли він творить державу, а в цій державі стає гегемоном». Тому схиляється до думки про правомірність вживання терміну «нація» у характеристиці боротьби українців за незалежність у роки революції [128, с. 451]. Виявив у аргументації опонентів непослідовність: «Чомусь дослідники, посилаючись на творчий доробок Ф. Сисина (вважає до речі, що в Україні відбулося «Велике українське повстання»), обходять мовчанкою визнання ним того факту, що «внаслідок повстання Хмельницького в Україні відбулися фундаментальні зміни в політичному устрої, соціальній структурі, системі контролю над власністю, уявленнях про суспільний лад» [128, с. 450].

В. Степанков жорстко розкритикував активність опонентів щодо дискредитації національно-визвольної боротьби середини

XVII ст.: «...при усій повазі до їхніх наукових ступенів, не будучи фахівцями у сфері дослідження Національної революції, а відтак не володіючи належними знаннями джерельної бази її дослідження, активно взялися ревізувати найголовніші здобутки історично науки у з'ясуванні даної проблеми. Відштовхуючись не від аналізу комплексу джерел, а від уподобаних теоретичних положень з історіографічної скарбниці (благо вона багата на різні концепції), намагаючись витворити переважно негативний образ визвольної боротьби українців за незалежність, поставити під сумнів її прогресивний характер, оспорити чи навіть замовчати факт витворення Української держави тощо» [107, с. 220]. Гостро відреагував на амбіції постмодерністів приписати собі абсолютну об'єктивність: «...впадає в око явна невідповідність між проголошеною постмодерністською методологічною засадою непізнаності історії й претензійністю власних поглядів на «безсторонню» «правду історії». Якщо «правди» історії немає, то її немає для всіх, навіть для тих, хто добровільно звалив на свої плечі обтяжливі обов'язки «тягнути на собі ту лідерську функцію» в українській історіографії» [37, с. 416].

З огляду на частоту згадування в полемічних нарисах, найзатягіші дискусії розгорнулися між ювіляром та Н. Яковенко. Не погоджується з нею в таких важливих моментах, як: переконання, що інкорпорація українських земель до складу Польщі, передбачена Люблінською унією 1569 р., не становила собою їх «захоплення» чи «загарбання» [107, с. 220]; показ Селянської війни як потужного спалаху ненависті, різні, терору й антисемітизму українського поспільства [114, с. 263]; твердження, що похід української армії до Західного регіону 1648 р. не мав визвольного характеру, його українське населення не симпатизувало ні гетьманові, ні очолюваній ним армії, й не брало участі у визвольній боротьбі [107, с. 221]; сумнівність щирої релігійності козацтва та його провідної й вирішальної ролі в обстоюванні інтересів православ'я; протилежність інтересів поспільства і козацтва [86, с. 30]; оцінка козацтва як групи військових найманців-кондот'єрів, а не окремого соціального стану українського суспільства [37, с. 393].

В. Степанков не погодився з Н. Яковенко, яка визначає тогочасну українську державу як складний феномен військової диктатури, патримоніальне державне тіло, яке «спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в кано-

нах запорозьких стереотипів свідомости». Вказав, що відкритість козацького стану, участь по суті всіх верств населення у представницьких радах не дає підстав кваліфікувати систему влади як військову диктатуру, а молода державна еліта не була ні носієм, ні виразником запорозької ідеології [34 с. 10]. Щодо характеристики опоненткою козацтва, наголосив: «Не можна механічно переносити психологію і самосвідомість професійних вояків-найманців армій європейських держав XVI-XVII ст. на козацтво, що сформувалося як стан українського суспільства і з початку 1630-х рр. почало себе усвідомлювати виразником і захисником «свобод і вольностей» українського народу. Тут ми маємо справу з тим прикрим випадком, коли вчений, потрапивши в полон власної концепції, прагне будь-що, всупереч доробку фахівців з даної проблеми й свідчень джерел, підігнати під неї висвітлення подій, що веде до перекручень і фальшування їхньої сутності. Адже десятки джерел, які засвідчують, що, починаючи з травня й до кінця 1648 р., козацькі підрозділи, як правило, оволодівали містами і містечками на теренах всієї України при найактивнішій допомозі її жителів» [108, с. 223-224].

Науковець не виявив жодного факту, який би засвідчував, що під час ведення воєнних дій козаки ставилися до українських селян і міщан як до ворогів: вчиняли масові погроми, грабежі, насильства і вбивства, плюндрували православні церкви і монастирі. Утім не заперечив, що такі ексцеси мали місце, але не вони визначали сутність характеру стосунків між козаками та селянами [146, с. 57].

Підав критиці концепцію Н. Яковенко про «побратимство фаху» між українськими козаками та польськими жовнірами як військовими найманцями: «Зрозуміло, що частина козаків, вербуючись на службу до різних європейських володарів у роки Тридцятирічної війни, ставали найманцями, але не має підстав перетворювати увесь стан у військову спільноту кондотьєрів. За які кошти і до кого наймалися десятки тисяч козаків, ведучи з кінця XVI ст. боротьбу з польською елітою за визнання станових інтересів, права і вольностей руського народу, а з 1648 р. – за незалежність України?» [146, с. 55]. Акцентував увагу на ключовому питанні: «чи вбачали козаки у жовнірах, а жовніри у козаках своїх «побратимів» по зброї?». І виклав негативну відповідь: «з кінця XVI ст. українська і польська шляхта (складала кістяк польської армії) ніколи не визнавали за козаками статусу рівних собі «рицарських

людей» (тобто «людей війни»). Навіть реєстровців вона не розглядала як «своїх» за фахом. У її свідомості панував погляд на реєстровиків як на вчорашніх хлопів, а на нереєстровиків – як неслухняних (бунтівних) хлопів. З другого боку, упродовж першої половини XVII ст. проходив інтенсивний процес формування козацького стану. Вважаючи себе «рицарством» козацтво домагалось урівняння свого статусу зі шляхетським. Оскільки йому часто доводилося боротися за них зі зброєю в руках, то жовніри виступали не «побратимами» по фаху, а найпершими ворогами – «ляхами» [146, с. 56].

У підсумку, на думку, науковця, концепція «побратимства фаху» професійних вояків аж ніяк не може претендувати на «правду історії». Її основні положення не спираються на результати всебічного аналізу джерел, а сконструйовані Н. Яковенко шляхом свідомого відбору їх інформації відповідно до своїх суб'єктивних уподобань, зокрема наміру будь-що ревізувати усталені в українській історіографії погляди на козацтво та визвольний характер боротьби українців, яка спалахнула в 1648 р. Вона засвідчує також наукову безпорадність постмодерністських ідей, коли спустити їх з небес віртуальної історії, занесених туди окремими інтелектуалами, на грішну землю з'ясування конкретних наукових проблем [146, с. 59]. В. Степанков зробив такий загальний висновок: «Власним науковим доробком Н. Яковенко є сформульовані нею положення про козаків як вояків-найманців й створення ними разом із жовнірами і татарами субкультури професійних вояків, що носила «надетнічний, надмовний і надконфесійний характер» та переростання після Берестечкової битви громадянської війни в Польщі в українсько-польську війну. Всі інші – це у більшій чи меншій мірі модифіковані положення польської концепції «домової війни» [37, с. 393].

Характеристика дискусії Н. Яковенко vs В. Степанков вимагає звернення уваги на те, що опонентка з кінця 1990-х – початку 2000 рр. пережила еволюцію власних поглядів, ставши на бік постмодернізму. Так, у своєму «Нарисі з історії України...» вона цілком слушно підкреслювала близькість козацтва до селянства («мало чим відрізнялися від селян»), їх настільки щільне переплетення, що «годі було думати про їх послідовне адміністративне розмежування» [37, с. 394-395; 146, с. 57]. В. Степанков погодився з такими міркуваннями про те, що приблизно з 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» «набуває термінологічної конкретності» [84, с. 85].

Прийняв оцінку гетьмана Сагайдачного: «На очах мінявся лідер нації: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених зробила перший крок до політичного лідерства» [70, с. 250-251]. Хоча в цій же статті негативно оцінив «зроблені в останні роки Н. Яковенко спроби зобразити козацтво військовою спільнотою, тотожною воякам-найманцям» [70, с. 251].

Вказані факти дають підстави висновкувати, що критика В. Степанкова поглядів опонентки не має характеру особистої неприязні, а стосується конкретного змісту певних проблем, проте він не відкидає абсолютно всі її оцінки та інтерпретації.

Знаком мінус науковець також оцінив спроби окремих авторів (В. Базилевський, О. Гриценко, Б. Сушинський), зображувати ті чи інші події революції, діяльність її учасників не на основі всестороннього аналізу джерел, а шляхом відшукування серед існуючих різноманітних інтерпретацій того, що суб'єктивно їм найбільше підходить [123, с. 136]. Не погодився з О. Журком, який охрестив ситуацію «кривавою» «Хмельниччиною», відзначав, що вона поставила «крапку на руському гуманізмі» і символізувала «початок нової ери – ери насилля й розбою над вистражданими справді новими своїми вітчизняними людськими цінностями, що зуміли зрости на загальноєвропейському культурному ґрунті, виривала Русь-Україну з європейської аури культурних цінностей і традицій, готуючи тим самим «гарний подарок» для «Третього Риму», який поклав кінець ери Милосердя на Русі». Коментар В. Степанкова є лаконічним: «ця нищівна характеристика події зроблена не на основі ґрунтового аналізу комплексу джерел та існуючої літератури, а виходячи із власних уподобань, що є неприпустимою у науці нетактовністю» [123, с. 138-139].

Критично оцінив підхід І. Стороженка у висвітленні Батозької битви: «...запропонована концепція (заслуговуючи всілякої підтримки й поваги) виявилася не зовсім вдалою. І справа не в тому, що автор не спромігся належним чином проаналізувати наявну джерельну базу чи припустився тих чи інших помилок в осмисленні зібраної інформації. Зовсім ні! Він потрапив у пастку методологічних засад постмодерністського методологічного підходу (заснованого переважно на ідеях Ф. Анкерсмита, Г. Вайта та М. Фуко) до розробки історичного нарративного дискурсу, що дозволяють

науковцю стирати межі між історичним дослідженням й художньою прозою (белетристикою), звільняють його від болісного пошуку достовірності (правдивості) знань, яка найадекватніше б відображала інформацію джерел й відчиняють навстіж двері ігноруванню даних історичних джерел й творенню ним минулого, відповідно до власних уподобань. За таких обставин, крім останніх, на чільне місце висуваються позаджерельні знання (з попередніх робіт вчених) «без перевірки всіх цих відомостей на підставі автентичних джерел» і не обтяжені необхідністю наукової верифікації авторські конструкції інтерпретації подій минулого... Автор вдався не до відтворення подій на основі аналізу інформації джерел, а до їх конструювання відповідно свого уподобання» [45, с. 95-96].

З огляду на запеклість дискусії, Степанков витримує баланс толерантності та намагається достукатися до національно-патріотичної свідомості опонентів: «Зрозуміло, кожен вчений має право на власні погляди, поділяти чи відхиляти існуючі в науці концепції, але навіть при цьому видавати своє бачення за «безсторонню правду» історії? Потрібно лише вітати зусилля науковців, спрямовані на деміфізацію архетипів українського історичного міфу Національної революції. Але зовсім неясно (в усякому разі мені) для чого робиться (свідомо чи ні) спроба замінити український міф, «свою мудрість», польським («чужою мудрістю»? Невже «чужа мудрість», що добачала у найбільшій і найтрагічнішій битві українців за незалежність тільки соціальне повстання козацтва й «хлопства» («домову війну»), позбавлене ідеї національного визволення, правдивіша й мудріша за власну, що опирається на багату джерельну базу й історичну пам'ять нації?» [123. с. 137]. Також радить: «Замість марних дискусій між модерністами та примордіалістами, як на моє переконання, наука лише виграла б якби історики навчилися шанувати переконання один одного й аргументували слушність власних суджень не ущипливо-в'їдливими закидами на адресу опонентів, а монографічними дослідженнями, написаними на основі аналізу солідної джерельної бази» [107, с. 225].

На переконання авторів цієї публікації, станом на сьогодні вже цілком очевидно, що трагічність української історії останніх десяти років демонструє болісну актуальність і безсумнівну правоту державницьких національних підходів ювіляра, адже життя про-

демонструвало, що постмодерністський лібералізм не здатен захистити Українську державу від підступного й жорстокого агресора.

Ще у 2000 р. історик актуалізував, що настав час зайнятися спеціальним розробленням проблеми Руїни і головних її чинників: психологічного (ненависть, заздрощі, озлобленість), соціально-політичного (повстання, міжусобна боротьба, війни, воєнні грабежі, брання ясиру, прояви етноциду), природного (епідемії, стихійні лиха) [34, с. 13]. У 2015-2016 рр. задекларував свою незгоду з абсолютною більшістю сучасних дослідників, які характеризують період «Руїною», починаючи її з 1658 р., і розтягуючи на наступні десятиріччя. Пояснив свою позицію так: «Адже розмитість смислового навантаження, а відтак і різночитання, роблять його вкрай зручним для маніпулювання. Уже апіорі вживання цього терміну знімає наукову актуальність необхідності з'ясування усього комплексу проблем державотворення, боротьби за незалежність, соціальної політики урядів, ролі еліти й окремих державних діячів, значимості зовнішньополітичного чинника тощо. Адже і так все цілком ясно: панувала «Руїна» (причому у трактуванні її суті акцент, як правило, зміщався не на зловісні наслідки втручання у внутрішні справи Гетьманщини Речі Посполитої, Московії й Криму, а на «криваві міжусобиці» старшини, «війну берегів», «безжалісну війну всіх проти всіх»), а тому, зрозуміло, що у порівнянні з попереднім часом упродовж неї не могло відбуватися жодних істотних позитивних явищ та процесів, не могли діяти видатні державні діячі» [101, с. 210-211].

Також зазначив: «Вживання цього терміну є дуже вигідним для багатьох істориків, тому що знімає необхідність глибокого дослідження цілого комплексу понять, пов'язаних із тяглістю функціонування державних інституцій, діяльності владних структур, еволюції державної ідеї, намаганням еліти зберегти будь-що існування Української держави у формах прийняття протекції якогось із монархів, складової федеративної Речі Посполитої чи автономії у межах Московії, беззавітної боротьби козацтва й поспільства за збереження соціально-економічних завоювань, експансії сусідніх держав тощо. Викристалізувалася дуже зручна двохчленна формула пояснення української історії середини й другої половини XVII ст.: «Хмельниччина» (у кращому випадку Національно-визвольна війна) та «Руїна». Так формуємо наступну матрицю ба-

чення учнями, студентами, інтелігенцією цих подій: спочатку точилася визвольна боротьба проти поляків, а після смерті Богдана настала «Руїна». І все ясно! І не потрібно шукати відповіді в ім'я чого з 1648 по середину 70-х рр. з 4–5 млн українців віддали життя 2,8–3,5 млн. осіб» [128, с. 451-452].

Науковець дискутує не лише з «ідейними» опонентами, але й іншими дослідниками в дрібніших деталях наукового пізнання минулого. Так, не погодився з Ю. Тис-Крохмалюком, що місце табору під Батогом М. Калиновський вибрав заздалегідь і табір споруджувався кілька місяців, але ж він не знав про підготовку Хмельницького до походу. Він вважає, що на новому місці Калиновський мав всього 2-3 доби до початку битви, а не заздалегідь упродовж тривалого часу чекав тут на появу противника [77, с. 56]. Безапелляційним є негативне ставлення В. Степанкова до концепції О. Погорільця, який засумнівався щодо локалізації подій Пилявецької битви: «припускається у проведенні історичного дослідження істотної методологічної погрішності, ставши на шлях ідеалізації інформаційної цінності винятково археологічно-топографічних джерел, повністю ігноруючи при цьому відомості близько 30 учасників і сучасників битви про її передумови, хід і наслідки. Аналіз джерел однозначно спростовує висловлені О. Погорільцем аргументи на користь начебто наукової сумнівності існуючого в історіографії концепту місця локалізації Пилявецької битви. Інший його аспект, який насправду потребує подальшого свого дослідження, – це з'ясування місць розташування українських і польських таборів у час битви» [147, с. 61-62].

Наголошуємо, що В. Степанков не вагаючись вступає у наукові «баталії» не лише з «чужими» постмодерністами чи «випадковими» дослідниками, але й зі «своїми» близькими колегами, з якими погоджується в одних питаннях, але дискутує в інших. Яскравим прикладом є доробок сучасного українського дослідника козацтва Т. Чухліба. Він підтримує з В. Степанковим тісні професійні зв'язки вже впродовж майже трьох десятиліть, історики мають спільне бачення низки дослідницьких проблем й навзаєм співпрацюють. Ювіляр у 2015-2016 рр. послався на свого колегу щодо критики терміна «Руїна»: «Доводиться тільки жалкувати з того приводу, що по суті проігнорували спробу Т. Чухліба (ще 12 років тому назад) ініціювати дискусію наукової коректності використання да-

ного терміну й не прислухалися до висловлених ним цілого ряду вельми слухних спостережень, зауваг і роздумів, які особисто сповна поділяю» [101, с. 210-211].

Проте в оцінках зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького Степанков не погодився з головною концептуальною ідеєю Чухліба щодо гетьманської політики полівасалітетності, представленою ним на захисті авторської докторської дисертації. Він зауважив: «Апеляція відразу до кількох володарів наштовхує на думку, що Хмельницький допускав можливість одночасної підлеглості кільком монархам-протекторам, як це, до речі, чинили правителі Валахії, Молдавії, Трансільванії та інших країн (політика, як з'ясував Т. Чухліб, полівасалітетної залежності). Проте, як засвідчує аналіз джерел, сутність політики полягала в іншому: він не хотів приймати жодної з протекцій, а прагнув подібними клопотаннями схилити котрогось з монархів до надання воєнної допомоги й втягнути у війну з Річчю Посполитою, щоб розгромити її, вибороти незалежність, а в останній момент відмовитися від юридичного оформлення протекції... Тобто сформульована і висунута ним ідея протекції розглядалася не як програма дій, яку слід реалізовувати, а лише як дипломатична хитрість, своєрідна приманка, спрямована на досягнення вищезнаваної мети. І тільки у критичній ситуації вона могла прислужитися кроком до виходу з неї» [104, с. 26-27].

Понад те, наукову принциповість він виявляє не лише до інших, а й до себе. І свої виступи перед аудиторією, й опубліковані тексти насичує обмовками, що його власні міркування не претендують на доконечну правдивість, багато в чому є дискусійними, а то й хибними, не претендують на абсолютну істину, адже там, де вона утверджується, там і тоді вмирає наука [34, с. 14].

ПІСЛЯМОВА

Поступ наукової кар'єри професора В.С. Степанкова виявився нелегким і тернистим шляхом. Становлення його як професійного дослідника відбувалося в умовах задушливої ідеологізованої суспільної-політичної атмосфери брежнєвського «застою». Був прямо зачеплений сумнозвісною «маланчуківщиною», що позбавила його можливості писати дисертацію під керівництвом відомої знавчині козацької доби О. Апанович.

Попри несприятливу зовнішню кон'юнктуру, що тривала впродовж близько 20 років, Валерій Степанков залишився вірний своїй тематиці національно-визвольної боротьби середини XVII ст., яку обрав собі ще зі студентської лави. Він цілеспрямовано накопичував джерельний і фактичний матеріал, закладав засади аналітичного осмислення інформації в умовах обмеженої перспективи публікаційної презентації своїх дослідницьких висновків. Разом із тим відбувалася невидима ззовні, але внутрішньо фундаментальна, еволюція та перебудова його методологічних засад від соціологічних схем марксизму до народницького, а потім державницького науково-дослідницького світогляду. Відтак формувалася основа для того «прориву», який розпочав реалізовуватися з поглибленням «перебудовчих» процесів у Радянській Україні та національно-культурним відродженням кінця 1980 – початку 1990-х рр., у тому числі у сфері вітчизняної історіографії щодо вивчення козацького періоду історії з позицій україноцентризму.

Зі здобуттям Україною незалежності склалася ситуація своєрідного механізму компенсації за попередні несприятливі часи. Відтоді і дотепер Валерій Степанков входить до сонму відомих академічних дослідників із вивчення доби визрівання історичних передумов та перебігу національно-визвольної боротьби українців під проводом Б. Хмельницького та його наступників. Ювіляр є завжди бажаним автором для наукових видань, членом редакційних колегій низки академічних часописів. Тож не дивно, що його дослідницька активність (індивідуальні проекти та у співавторстві з академіком В.А. Смолієм) у 1990-х – перші десятиліття XXI ст. знайшла вираження в сотнях публікацій, переважна більшість з них мають статус академічного загальнодержавного рівня, за які Валерій Степанков був відзначений численними преміями та на-

Післямова

городами. Тобто таким чином науковець отримав особистісну сатисфакцію за той період обмежень, коли його погляди, оцінки й інтерпретації не були загальнодоступні читачеві.

Постійне прагнення до вдосконалення та тривалий досвід дослідницької роботи сформували комплексний характер методологічного інструментарію наукових пошуків ювіляра. У ньому переплетені як увага до традиційної політичної, економічної, дипломатичної історії, так і вивчення історичних постатей у системі архонтології та модальної біографії, внутрішніх суспільних процесів, ментально-поведінкових установок різних груп населення, свідоміх аспектів повсякдення тощо. Сам Валерій Степанков наголошує, що він позитивно ставиться до всіх методологічних напрямів та шкіл, доки вони слугують меті максимально об'єктивного (але не істини в останній інстанції) висвітлення й тлумачення історичних фактів, подій та процесів. Водночас, гостро критикує прагнення тих, хто бажає встановлення методологічної монополії у трактуванні минулого й під прикриттям популяризації новітніх методів дослідження, по суті, заперечує принцип свободи й вільного висловлювання в історичній науці.

Сподіваємося, що представлена спроба аналізу доробку В. Степанкова, яку можна назвати своєрідною «хрестоматією» його поглядів та оцінок під час їх тривалої часової еволюції, буде корисною майбутнім дослідникам, які працюватимуть, до прикладу, над підготовкою дисертаційних проєктів, присвячених науковій спадщині історика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Матеріали до біографії В.С. Степанкова

1. Автобіографічні відомості про значимі події життя та науково-педагогічної діяльності Валерія Степановича Степанкова. *Наукова звіттяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. С. 21-59.
2. Завальнюк О.М. Валерій Степанков: творити заради історичної правди. *Зачарований українською історією*. До 65-річчя від дня народження і 45-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка УАІН Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2012. С. 3-25.
3. Завальнюк О.М. Валерій Степанович Степанков: погляд зблизька. *Наукова звіттяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. С. 7-20.
4. Завальнюк О.М. Портрет історика-професіонала. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2008. Т. 18: На пошану акад. В. С. Степанкова. С. 9-18.
5. Завальнюк О.М. Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Том 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 8-27.
6. Завальнюк О.М. Степанков Валерій Степанович. *Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук*. Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2013. С. 379-392.
7. Завальнюк О.М. Степанков Валерій Степанович: сторінки біографії. *Провідний вчений-історик України й талановитий педагог – Валерій Степанович Степанков* (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності): біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка; [редкол.: С. А. Копилов (голов. ред), Л.В. Климчук (відп. ред.) та ін.; уклад.: Н. Д. Крючкова, В. Ф. Биковська, Л.В. Гончарова; бібліогр. ред. Т.М. Опря]. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 4-16.
8. Копилов С. Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні*

Список використаної літератури

- науки. Том 27: До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 32-51.
9. Копилов С. Історія Центрально-Східної Європи Раннього нового часу в науковому доробку Валерія Степанкова. *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2022. С. 3-22.
 10. Копилов С. Листи до вчителя (з епістолярії Валерія Степанкова). *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. академік НАН України Валерій Смолій. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 547-553.
 11. Копилов С., Боровець І. Теоретико-методологічні засади наукової творчості Валерія Степанкова (до 75-річчя дослідника). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37. С. 9-32.
 12. Матях В. Науковий доробок професора Валерія Степанкова в царині дослідження українського Раннього Нового часу. *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. академік НАН України Валерій Смолій. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 12-28.
 13. Матях В. Профілі творчого портрета вченого. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 23-37.
 14. Нечитайло В.В. Що в душі зросло. *Наукова звитяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. С. 192-194.
 15. Опря А.В. Слово про талановиту людину. *Наукова звитяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. С. 202-204.
 16. Смолій В. Валерій Степанков: штрихи до портрета вченого. *Провідний вчений-історик України й талановитий педагог – Валерій Степанович Степанков (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності)*: біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка; [редкол.: С.А. Копилов (голов. ред.), Л.В. Климчук (відп. ред.) та ін.; уклад.: Н.Д. Крючкова, В.Ф. Биковська, Л.В. Гончарова; бібліогр. ред. Т.М. Опря]. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 17-22.
 17. Смолій В. Валерій Степанков: штрихи до портрета вченого. *TERRA COSSACORUM: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник

- на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. академік НАН України Валерій Смолій. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 7-11.
18. Смолій В. Дослідник ранньомодерної історії України. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. К.: Інститут історії України НАНУ, 2016. С. 15-22.
 19. Степанчук Ю.С. Образ Б. Хмельницького як державного діяча в публікаціях «Українського історичного журналу» (1957-1991 рр.) *Український селянин*. 2017. Випуск 18. С. 81-85.
 20. Чухліб Т.В. Якість у Варшаві весною 1993 року... *Наукова звитяга у щоденному вимірі*. До 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. С. 230-233.

Наукові праці В.С. Степанкова в індивідуальному авторстві

21. Stepankov V. Loev Campaign of Ukrainian Army in 1649: Debating Points and Open Question. (Степанков В. Лоевська кампанія українського війська 1649 року: дискусійні та нез'ясовані проблеми). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великокого князівства Литовського / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; Мін. освіти і науки України; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка*. Київ, 2021. Вип. 6. С. 60-71.
22. Степанков В. Боротьба Петра Дорошенка за збереження цілісності козацької України (друга половина 1668-1669 рр.). *Український історичний збірник*. 2003. Вип. 5. С. 108-120.
23. Степанков В. Ідея української держави й Річ Посполита (1648-1660 рр.) // *Польсько-українські студії. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. К., 1993. С. 76-87.
24. Степанков В. Ідея української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648-1660 рр.). *Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість*. Міжнародна наукова конференція. Кам'янець-Подільський. 29-31 травня 1992 р. Київ, 1992. С. 82-84.
25. Степанков В. Настирищенська битва 1653 р. *Воєнні кампанії на Поділлі середини XVII століття (до 360-річчя Батозької битви)*: збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. С. 27-31.
26. Степанков В. Образ Пилявецької битви 1648 р. у науковій творчості М. Костомарова й М. Грушевського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Том 28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. С. 234-244.

Список використаної літератури

27. Степанков В. Османський чинник в Українській революції середини XVII ст.: дискусійні й нез'ясовані проблеми. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Випуск 6: На пошану професора Л. А. Коваленка. С. 123-130.
28. Степанков В. Петро Дорошенко. *Володарі гетьманської булави*. Київ: Варта, 1994. С. 285-314.
29. Степанков В. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. У трьох випусках. Випуск 1. Київ: Інститут історії України Академія наук України, 1993. С. 103-112.
30. Степанков В. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2008. 264 с.
31. Степанков В. Роль воєнного фактору 1648 – першої половини 1652 р. у формуванні нового соціуму в Українській державі. *І Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»*: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський) / Відп. ред. Д. Ващук. Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І Огієнка. К.: Інститут історії України, 2020. С. 96-100.
32. Степанков В. С. «Реляція» С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 449-452.
33. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво*. Київ : Генеза, 1998. С. 26-45.
34. Степанков В. Українська революція XVII ст.: актуальні проблеми дослідження. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Випуск 7. Київ: Інститут історії України, 2000. С. 5-15.
35. Степанков В.С. «Повстання», «війна» чи «революція»? Проблема типології визвольної і соціальної боротьби в Україні у 1648–1676 рр. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп. (16–17 берез. 2011 р.). Вип.10, т. 1. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. С. 99-100.
36. Степанков В.С. «Світло» і «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648–1676). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2016. Вип. 5. С. 103-111.
37. Степанков В.С. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? *Україна в Центрально-Східній Європі (з най-*

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

- давніших часів до кінця XVIII ст.*). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. Вип. 3. С. 369-416.
38. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького. *Феодалізм на Україні*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 52-65.
 39. Степанков В.С. Анонімний автор подільської «Римованої Хроніки» – хто він? Спроба упізнання. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 16. Т. 1. С. 44-45.
 40. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). Львів: Світ, 1991. 196 с.
 41. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649–1650 рр.). *Укр. іст. журн.* 1975. № 1. С. 98-102.
 42. Степанков В.С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.02. – история СССР. Днепропетровск, 1980. 25 с.
 43. Степанков В.С. Батозька битва та її історичне значення. *Воєнні кампанії на Поділлі середини XVII століття (до 360-річчя Батозької битви)*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. С. 3-12.
 44. Степанков В.С. Батозька битва у висвітленні М. Костомарова та М. Грушевського. *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. ім. Івана Огієнка, 2012. Вип. 5: На пошану проф. М. Б. Петрова. С. 174-183.
 45. Степанков В.С. Батозька битва у висвітленні українських істориків 40-х рр. ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012 Т. 22: На пошану проф. П. Ф. Лаптіна. С. 92-102.
 46. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648-1657 рр.). *Богдан Хмельницький та його доба*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. 24-25 жовтня 1995 р. Київ: Інститут історії Національної академії наук України, 1996. С. 20-33.
 47. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України. *Укр. іст. журн.* 1991. № 9. С. 115-126.
 48. Степанков В.С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України. *Укр. іст. журн.* 1991. № 11. С. 127-139.
 49. Степанков В.С. Богдан Хмельницький. *Історія України в особах. Козаччина*. Київ: Вид-во «Україна», 2000. С. 31-46.
 50. Степанков В.С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення Правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жов-

Список використаної літератури

- тень 1666 років). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. Т. 4(6). С. 226-234.
51. Степанков В.С. Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави (1648-1657 рр.). *На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії визвольної війни українського народу середини XVII ст.* Рівне: Український інститут інженерів водного господарства, 1994. С. 185-236.
 52. Степанков В.С. Боротьби Польщі і України проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. *Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1991. С. 112-129.
 53. Степанков В.С. Бучацький договір 1672 року: передумови, перемовини, укладення та наслідки для Правобережної Гетьманщини. *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану проф. А.Г. Філінюка. С. 221-238.
 54. Степанков В.С. Велике Князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.). *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Т. I. С. 89-96.
 55. Степанков В.С. Витоки, суть і наслідки Переяславського акту 1654 року. *Переяслав XVII ст. в епіцентрі міжнародної політики уряду козацької України: зб. наук. пр. (за підсумками наук.-практ. конф.)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2014. С. 7-16.
 56. Степанков В.С. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667). *Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110-124.
 57. Степанков В.С. Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка весною 1671 року. *Actes testantibus: ювіл. зб. на пошану Леонтія Войтовича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр.* Львів, 2011. Вип. 20. С. 631-645.
 58. Степанков В.С. Вразливість геополітичного становища Української держави у середині XVII ст. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., 6-7 квітня 2006 р.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2005. Вип. 6, т. 1. С. 11-13.
 59. Степанков В.С. Вторгнення польської армії у Правобережну гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень – жовтень 1671 року). *Покликання: зб. пр. на пошану проф. о. Юрія Мицика*. Київ, 2009. С. 203-223.
 60. Степанков В.С. Гетьманство Івана Брюховецького: кілька штрихів до політичного портрету (1663–1668 рр.). *Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник)*. На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 298-305.

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

61. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.). *Середньовічна Україна*. Випуск 1. Київ: Наукова думка, 1994. С. 88-108.
62. Степанков В.С. Гуляницький Григорій. *Полководці Військ аЗапорозького: історичні портрети*. Київ: Вид. Дім «КМ Academia», 1998. Кн. 1. С. 81-100.
63. Степанков В.С. Деякі аспекти формування Української держави в середині XVII ст. *Проблеми української історичної медієвістики*. Методичні рекомендації. Теоретично-практичні розробки. Кам'янець-Подільський, травень 1989 р. Київ, 1990. С. 99-104.
64. Степанков В.С. Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 6(8). С. 96-111.
65. Степанков В.С. Документальні й епістолярні джерела дослідження Батозької битви. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. Т. 23: На пошану проф. С. А. Копилова. С. 127-135.
66. Степанков В.С. Дорошенко Петро. *Полководці Війська Запорозького: історичні портрети*. Київ: Вид. Дім «КМ Academia», 1998. Кн. 1. С. 101-120.
67. Степанков В.С. Економічна політика Б. Хмельницького та його наступників у період Національної революції (1648–1676 рр.). *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 193-205.
68. Степанков В.С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року). *Наук. пр. іст. ф-ту*. Кам'янець-Подільський: Іст. ф-т Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін-ту, 1996. Т. 2. С. 5-20.
69. Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції (1648 – серпень 1649 рр.). *Вісник Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 24-43.
70. Степанков В.С. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум: альманах соціальної історії*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 249-256.
71. Степанков В.С. Іван Виговський. *Історія України в особах. Козаччина*. Київ: Вид-во «Україна», 2000. С. 57-70.
72. Степанков В.С. Ідея соборності в Українській революції доби гетьманату Б. Хмельницького (1648–1657 рр.). *Соборність України: історичний досвід (проблеми і перспективи): матеріали круглого столу*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. С. 5-9.

Список використаної літератури

73. Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії. *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків* (матеріали науково-теоретичного семінару). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 6-13.
74. Степанков В.С. Кричевський Михайло. *Полководці Війська Запорозького: історичні портрети*. Київ : Вид. Дім «KM Academia», 1998. Кн. 1. С. 177-192.
75. Степанков В.С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648-1654 рр.? *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 223-236.
76. Степанков В.С. Національна революція XVII ст. у висвітленні українських істориків другої половини XIX ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми). *Осягнення історії: зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 480-489.
77. Степанков В.С. Нез'ясовані проблеми Батозької битви. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп., 5-6 берез. 2013 р.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. Ч. 1. С. 55-57.
78. Степанков В.С. Нечай Данило. *Полководці Війська Запорозького: історичні портрети*. Київ: Вид. Дім «KM Academia», 1998. Кн. 1. С. 241-261.
79. Степанков В.С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки визвольної війни (1648-1654 рр.). *Вітчизняна історія*. 1989. Випуск 15. С. 43-51.
80. Степанков В.С. Особливості української державної ідеї XVII ст. (кілька штрихів до з'ясування проблеми). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2016. Вип. 15, т. 1. С. 42-43.
81. Степанков В.С. Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки. *Україна крізь віки: зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України проф. Валерія Смолія*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 481-512.
82. Степанков В.С. Павло Тетеря. *Історія України в особах. Козаччина*. Київ: Вид-во «Україна», 2000. С. 93-104.
83. Степанков В.С. Переяслав 1654 року в історії України: міфи і дійсність. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. Т. 12. С. 88-100.
84. Степанков В.С. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки. *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: зб. наук. пр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 85-127.
85. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. *Укр. істор. журн.* 2004. № 1. С. 20-28.
86. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. *Укр. істор. журн.* 2003. № 6. С. 28-39.

87. Степанков В.С. Переяславська рада 1654 року: ухвала і наслідки. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 11. С. 58-70.
88. Степанков В.С. Петро Дорошенко і Бучацький договір 1672 р. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіг. наук. конф. викл. і асп., 20–21 березня 2014 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 13, т. 1. С. 58-60.
89. Степанков В.С. Петро Дорошенко. *Петро Дорошенко: особистість, гетьман, політик*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. С. 4-15.
90. Степанков В.С. Петро Дорошенко: шлях до булави. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 6. С. 308-350.
91. Степанков В.С. Пилявецька битва 1648 року у висвітленні автора «Римованої хроніки» Єжі Ярмолінського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 18. Т. 1. С. 51.
92. Степанков В.С. Пилявецька битва 1648 року у висвітленні польського історика-хроніста XVII ст. Самуеля Твардовського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 60-61.
93. Степанков В.С. Пилявецька битва 21-23 вересня 1648 р. у висвітленні Михайла Грушевського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 17. Т. 1. С. 54-55.
94. Степанков В.С. Пилявецька битва: передумови, хід, історичне значення. *Пилявецька битва: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями, 19 верес. 2008 р.)*. Хмельницький: Мельник А. А., 2008. С. 13-22.
95. Степанков В.С. Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки). *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Т. II. С. 153-161.
96. Степанков В.С. Політична роль Запорозжя в розвитку національної революції 1648-1676 рр. *Запорозьке козацтво*. Матеріали міжнародної конференції. Київ-Запоріжжя, 1997. С. 4-14.

Список використаної літератури

97. Степанков В.С. Польська історіографія Батозької битви 1652 року. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 207-219.
98. Степанков В.С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України. *Хотинська битва 1621 року: міфи та реальність* (до 390-річчя від дня події): зб. матеріалів наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. С. 4-10.
99. Степанков В.С. Постаць Богдана Великого в очах сучасників. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., 18–19 квіт. 2007 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, РВВ, 2007. Вип. 6, т. 1. С. 3-5.
100. Степанков В.С. Постаць Богдана Хмельницького у висвітленні В'ячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський – особистість, вчений, політик*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Кам'янець-Подільський, 11 квіт. 2013 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. С. 22-26.
101. Степанков В.С. Постаць Петра Дорошенка в історичній долі України. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Друк. «Рута», 2016. Т. 26: На пошану проф. А.О. Копилова. С. 210-220.
102. Степанков В.С. Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків. *Істину встановлює суд історії*: зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: наук. студії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 418-448.
103. Степанков В.С. Причини розриву козацькою Україною договору 1654 року з Росією. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл. і асп., присвяч. 85-й річниці від дня створення університету. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, інформ.-вид. відділ, 2003. Вип. 2. Т. 1. С. 43-44.
104. Степанков В.С. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (матеріали Міжнар. «круглого столу»)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 21-37.
105. Степанков В.С. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. Вип. 2. С. 257-280.
106. Степанков В.С. Проблема термінології у дослідженні Української революції XVII століття. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп. (11–12 берез. 2009 р.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. Вип. 8, т. 1. С. 77–78.
107. Степанков В.С. Проблема типології боротьби українців 1648 року (кілька зауваг до дискусії з п. Наталією Яковенко). *Матеріали V конгресу Між-*

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

- нар. асоціації українців: зб. наук. статей. Чернівці: Рута, 2003. Ч. 1. С. 220-226.
108. Степанков В.С. Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). *Укр. іст. журн.* 1995. № 4. С. 14-33.
109. Степанков В.С. Програма державного будівництва Богдана Хмельницького. *Вісник академії наук України.* 1991. № 10. С. 42-48.
110. Степанков В.С. Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Матеріали республіканських історичних читань. Київ: Інститут історії України академії наук України, 1991 С. 27-34.
111. Степанков В.С. Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657). *Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана):* зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 40-61.
112. Степанков В.С. Роль Богдана Хмельницького в історичній долі України. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Матеріали п'ятих Всеукраїнських історичних читань. Київ-Черкаси: Інститут історії України академії наук України, Черкаський державний педагогічний інститут, 1993. С. 5-11.
113. Степанков В.С. Роль і місце «Конституції» П. Орлика в українській історії: замість Вступу. *Гетьман Пилип Орлик і Перша українська Конституція:* зб. матеріалів наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2011. С. 17-20.
114. Степанков В.С. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 263-314.
115. Степанков В.С. Селянська війна 1648–1652 рр. в Україні: основні проблеми дослідження. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану проф. Л.В. Баженова. С. 26-34.
116. Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648-1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы. *История СССР.* № 3. С. 71-84.
117. Степанков В.С. Станіслав-Михайло Кричевський. *Історія України в особах. Козаччина.* Київ: Вид-во «Україна», 2000. С. 47-56.
118. Степанков В.С. Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.). *З історії української розвідки та контррозвідки (нариси).* Київ: Інститут СБ України, 1994. С. 11-182.
119. Степанков В.С. Україна і велике потрясіння Речі Посполитої Двох народів в середині XVII ст. Українська національна революція 1648-1676 рр.,

Список використаної літератури

- виникнення гетьманату. *Українське козацтво і Велике князівство Литовське*. Київ: Балтія друк., 2015. С. 47-72.
120. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1676 роки). Дисертація за здобуття наукового ступеня доктора історичних наук у формі наукової доповіді. 07.00.02 – історія України. Київ: Київський університет ім. Т. Шевченка, 1993. 68 с.
121. Степанков В.С. Українська державна ідея. *Історія української культури: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть*. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 3. С. 150-183.
122. Степанков В.С. Українська державна ідея. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 72-110.
123. Степанков В.С. Українська історіографія 90-х рр. XX ст. про сутність Національної революції 1648–1676 рр., її типологію та хронологічні межі. *Українська історіографія на рубежі століть: наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7(9). С. 135-143.
124. Степанков В.С. Українська козацька республіка середини XVII ст. (на допомогу партійному активу, пропагандистам). Хмельницький: суспільно-політичний і культурний центр Хмельницького обкому Компартії України, 1990. 16 с.
125. Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст.: проблема хронологічних рамок. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Матеріали четвертих Всеукраїнських історичних читань. Київ-Черкаси: Інститут історії України академії наук України, Черкаський державний педагогічний інститут, 1994. С. 15-19.
126. Степанков В.С. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI – XVII ст.: спроба порівняльного аналізу. *Укр. іст. журн.* 1997. № 1. С. 3-21.
127. Степанков В.С. Українська революція XVII ст. у висвітленні істориків Радянської України 20-х – першої половини 40-х років. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1998. Т. 4 (4). С. 3-11.
128. Степанков В.С. Українська революція XVII ст.: проблема термінології. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Друк. «Рута», 2015. Т. 25: На пошану проф. І. С. Винокура. С. 443-455.
129. Степанков В.С. Українська революція XVII століття: проблема хронологічних меж. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. Вип. 9, т. 1. С. 78-79.*
130. Степанков В.С. Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст. (спроба порівняльно-історичного аналізу).

- Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Матеріали шостих Всеукраїнських історичних читань. Книга 1. Київ-Черкаси: Інститут історії України академії наук України, Черкаський державний педагогічний інститут, 1997. С. 12-23.
131. Степанков В.С. Українська революція і європейський революційний рух XVI – XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 1997. Т. 1 (3). С. 32-50.
 132. Степанков В.С. Українсько-Московський договір 1654 року: причини розірвання його козацькою Україною. *Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави* : зб. наук. пр. (за підсумками наук.-практ. конф.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка: Комп'ют.-інформ. лаб. іст. ф-ту, 2014. С. 4-11.
 133. Степанков В.С. Універсали та накази Богдана Хмельницького як джерело вивчення функціонування державних органів влади у середині XVII ст. (1648–1657 рр.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. пр. На пошану академіка В.А. Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. Ч. 1. С. 20-32.
 134. Степанков В.С. Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648–1676 років. *Війни і міфи, або «Українці-поляки: брати / вороги, сусіди...»* / за заг. ред. Лариси Івшині. Київ: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. С. 69-94.
 135. Степанков В.С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. Т. 19: На пошану акад. В. А. Смолія. С. 45-67.
 136. Степанков В.С. Участь П. Дорошенка у Кам'янецькій кампанії 1672 р. Магмеда IV та її політичні наслідки. *Вісник Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 31-39.
 137. Степанков В.С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648-1676 рр.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали других Всеукраїнських історичних читань.* Черкаси: Черкаський державний педагогічний інститут, Інститут історії України академії наук України, 1992. С. 31-34.
 138. Степанков В.С. Формування нової концепції Української революції XVII ст. (праці Вячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657–1659»). *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI – XVIII століть.* Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2000. С. 272-284.
 139. Степанков В.С. Формування політичної культури у роки Української революції XVII століття. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп. (присвяченої 90-річчю Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту, 12–13 берез. 2008 р.). Кам'янець-По-

Список використаної літератури

- дільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2008. Вип. 7, т. 1. С. 82-83.
140. Степанков В.С. Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.). *Середньовічна Україна: зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. Вип. 2. С. 146-170.
141. Степанков В.С. Формування української державницької ідеї 1648–1649 років. *Mapra mundi: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 1996. С. 464-478.
142. Степанков В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. Постановка проблеми. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань. Київ-Черкаси: Інститут історії України академії наук України, Черкаський державний педагогічний інститут, 1993. С. 28-33.
143. Степанков В.С. Формування української державної ідеї (1648 – перша половина 1649 рр.). *Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку: зб. матеріалів наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: Комп'ют.-інформ. лаб., 2009. С. 3-13.
144. Степанков В.С. Формування української політичної системи у 1648 році – міф чи історична реальність. *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докт. і асп. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2012. Вип. 11. Т. 1. С. 80-81.*
145. Степанков В.С. Цугцванг політики Варшави щодо України (вересень 1670 – серпень 1671 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2019. Вип. 7. С. 161-183.
146. Степанков В.С. Чи було для козацтва «своїм» польське жовнірство й «чужим» українське поспільство? (кілька зауважень до концепції «побратимства фаху» професійних вояків). *II Міжнар. наук. конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»: доп. та повідомл. (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р.).* Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острозьк: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. Т. 1. С. 55-60.
147. Степанков В.С. Чи існує проблема пошуку місця локалізації Пилявецької битви? Спроба відповіді. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 61-62.
148. Степанков В.С. Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування, укладення Кам'янецької угоди та їх провал (1649–1655 рр.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук.*

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

- пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. Вип. 4. С. 76-87.
149. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу»). *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 12-29.
150. Українсько-Російський союз 1654 року: закономірність чи випадковість? (круглий стіл). *Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004, Т. 12. С. 7-33.

Бібліографія Валерія Степанкова (2018–2022)*

МОНОГРАФІЇ, ІСТОРИЧНІ НАРИСИ

2014

1. Степанков В., Черкас Б., Рагаускене Р., Рагаускас А., Марзалкж І. Україна і велике потрясіння Речі Посполитої Двох народів у середині XVII ст. *Українське козацтво і Велике князівство Литовське* : наук.-попул. вид. / кол. авт. Степанков В. С. та ін. ; голов. ред. Строля В. Київ : Балтія друк, 2014. С. 47–72.

2016

2. Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи : збір. наук. праць / [укл. В. А. Дубінський, В. С. Степанков]. Кам'янець-Поділ. : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. 216 с.

2017

3. Смолій В., Степанков В. Розвідка й контррозвідка та їх роль у боротьбі за незалежність України наприкінці XVI – в середині XVII ст. *Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення* : в 5 т. Київ : Прометей, 2017. Т. 1 : Спецслужби України у IX – середині XVII ст. С. 66–221.

2018

4. Смолій В., Степанков В. Влада в Українській державі раннього нового часу. *Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст.* Київ, 2018. Кн. 1. С. 46–100.
5. Смолій В., Степанков В. Державна економічна політика та становлення національної господарсько-економічної моделі. *Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст.* Київ, 2018. Кн. 2. С. 147–202.
6. Смолій В., Степанков В. Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів. *Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст.* Київ, 2018. Кн. 1. С. 405–456.

* Бібліографія містить окремі видання за 2014–2017 рр., які не ввійшли до попереднього бібліографічного покажчика В. Степанкова.

7. Смолій В., Степанков В. Українська революція XVII ст: вектори концептуалізації дослідницького поля. *Соціополітичний простір ранньомодерної України* : історичні нариси. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 243–318.

2019

8. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2019. 374 с.

2020

9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець / наук. ред. Ю.І. Шаповал. НАН України. Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ : Парлам. вид-во, 2020. 752 с. (Політичні портрети).

2021

10. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Центр історичної політології. Київ : Парламентське видавництво, 2021. 792 с. (Політичні портрети).

2022

11. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. 512 с.

**ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПОСІБНИКИ,
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ**

2016

12. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.

2017

13. Степанков В. С., Дубінський В. А., Теліга А. А. Новітня історія країн Азії і Африки : навч.-метод. посіб. з організації самот. роботи для студ. істор. ф-ту. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 116 с.
14. Степанков В. С., Юга О. А. Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і вплив геополітичного фактору : метод. поради для підготовки до семінарських занять та завдання для самот. роботи для студ. 3-го курсу спец. 6.020302 – Історія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. 75 с.

2018

15. Степанков В. С., Юга О. А. Джерела з історії національно визвольних змагань середини XVII ст. : метод. поради для підготовки до семінарських занять та завдання для сам ост. роб. студ. III курсу. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. 82 с.
16. Степанков В. С., Юга О. А. Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливу геополітичного фактору : навч.-метод. посіб. до організації самостійної роботи студентів. Кам'янець-Поділ.: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. 148 с.

2019

17. Степанков В. С. Бакалаврська робота : метод. поради. Вид. 2-е, допов. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. 60 с.

2020

18. Смолій В., Степанков В. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2020. 160 с.
19. Степанков В. С., Боровець І. І., Степанков В. В. Політична свідомість української політичної еліти (середина XVII – XVIII століття) : метод. рек. для організації самот. роботи студ. Кам'янець-Подільський, 2020. 34 с.

2021

20. Степанков В. С. Магістерська робота : методичні поради. Кам'янець-Поділ. : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. 92 с.

2022

21. Степанков В., Дубінський В. Новітня історія країн Азії Африки : навч.-метод. посіб. з організації самост. роботи для студ. істор. ф-ту. Вид. 3-є, виправ. і допов. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. 108 с.

СТАТТІ В ЖУРНАЛАХ І ЗБІРНИКАХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ, МАТЕРІАЛИ ТА ТЕЗИ КОНФЕРЕНЦІЙ, КРУГЛИХ СТОЛІВ ТА ІН.

2017

22. Степанков В. С. Анонімний автор Подільської «Римованої хроніки» – хто він? Спроба упізнання. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 14–15 берез. 2017 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 16, т. 1. С. 44–46.
23. Степанков В. С. Османський чинник в українській революції XVII ст.: дискусійні й нез'ясовані проблеми. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 6. С. 123–130.
24. Степанков В. С., Копилов С. А. Подвижник (до 110 річчя від дня народження професора Леоніда Антоновича Коваленка). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 6 : На пошану професора Л. А. Коваленка. С. 7–39.
25. Степанков В. С. Щоденник канцелярський литовсько-польського гетьмана Януша Радзивіла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – березень 1651 рр.). *Ukraina-Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського*. Кам'янець-Подільський :

Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Т. 4 : На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. С. 248–258.

26. Степанков В. С. «Щоденник канцелярський» Я. Радзевілла як джерело дослідження зимово-весняної кампанії польського війська у Поділлі (лютий-квітень 1651 р.). *Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, між-національні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі* : тези доповідей V Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 13–16 верес. 2017 р. Київ : Ін-т історії України НАН України ; Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. С. 68–74.

2018

27. Степанков В. С. 80 років від дня народження Миколи Григоровича Кукурудзяка. *Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2018 рік. До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та 100-річчя заснування університетської бібліотеки* : довід-біобібліогр. вид. / [уклад. Т. М. Опря]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 9. С. 25–27.
28. Степанков В. С. Декан А. О. Копилов: становлення і зростання історичного факультету. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 684–697.
29. Степанков В. С., Комарніцький О. Б. Декан О. М. Завальнюк: нові якості історичного факультету в 1993–2001 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 718–738.
30. Степанков В. С., Дубінський В. А. Декан С. А. Копилов: зростання історичного факультету в нових умовах національної освітньої політики (2002–2012 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута»,

2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 738–753.
31. Степанков В. С. Образ Пилявецької битви 1648 року у науковій творчості М. Костомарова й М. Грушевського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 28 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 234–244.
32. Степанков В. С., Завальнюк О. М. 55 років від дня народження Сергія Анатолійовича Копилова. *Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на 2018 рік. До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та 100-річчя заснування університетської бібліотеки* : довід.-біобібліогр. вид. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім І. Огієнка, 2018. Вип. 9. С. 46–55.
33. Степанков В. С. Ректор, професор А. О. Копилов: стратегічний прорив у рейтингу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту/університету (1977–2001 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 348–373.
34. Степанков В. С., Комарніцький Б. О. Ректор, професор О. М. Завальнюк і реалізація курсу на підвищення ролі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка в регіональних науково-освітніх процесах (2002–2012 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 374–391.
35. Степанков В. С. Ректор, професор С. А. Копилов і європейська модернізація Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2012–2018 рр.). *Освіта, наука і культура*

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

на Поділлі : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2018. Т. 25 : До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 391–411.

36. Степанков В. С. Українська революція XVII ст. та її історичне значення: актуальні проблеми з'ясування її сутності (методичні поради викладачам, учителям і студентам). *Проблеми дидактики історії* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 8. С. 68–97.

2019

37. Степанков В. С. Видатний учений та менеджер історичної науки (Кілька штрихів до змалювання образу Валерія Смолія). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Т. 29 : До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 11–33.
38. Степанков В. С. Лоевська битва 31 липня 1649 року: дискусійні та нез'ясовані проблеми. *Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі* : програма та тези доповідей VI Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 18–21 верес. 2019 р. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2019. С. 66–68.
39. Степанков В. С. Микола Григорович Кукурудзяк: особистість, учений, педагог. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Т. 7 : На пошану професора М. Г. Кукурудзяка. С. 7–19.
40. Степанков В. С. Пилявецька битва 1648 року у висвітленні автора «Римованої хроніки» Єжі Ярмолінського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 05–06 берез. 2019 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 18, т. 1. С. 51.
41. Степанков В. С. Цугцванг політики Варшави щодо України (вересень 1670 – серпень 1671 рр.). *Проблеми історії країн*

Центральної та Східної Європи : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Т. 7: На пошану професора М. Г. Кукурудзяка. С. 161–183.

2020

42. Степанков В. С. Передмова. *Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центральної та Східної Європи* : програма та тези доповідей І Міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21–24 жовт. 2020 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 4–5.
43. Степанков В. С., Степанков В. В. Пилявецька битва 1648 року очима її польських учасників на сторінках щоденників і реляцій. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 8. С. 42–64.
44. Степанков В. С. Пилявецька битва 1648 року у висвітленні польського історика-хроніста XVIII ст. Самуеля Твардовського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збір. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп., 03–04 берез. 2020 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 19, т. 1. С. 60–61.
45. Степанков В. С. Проблеми формування методологічних засад концепту навчального курсу «Методика викладання історичних дисциплін у ЗВО» (з власного досвіду викладання). *Проблеми дидактики історії* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Вип. 11. С. 3–16.
46. Степанков В. С. Роль воєнного фактору 1648 – першої половини 1652 р. у формуванні нового соціуму в Українській державі. *Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центральної та Східної Європи* : програма та тези доповідей І Міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21–24 жовт. 2020 р. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 96–100.
47. Степанков В. С. Фундатор наукового напрямку досліджень історії спецслужб України: перші кроки. *Кілька штрихів спомину до вінка пам'яті Володимира Сідака. Назавжди в серці*. Київ : НА СБУ України, 2020. С. 172–177.

2021

48. Степанков В. С. Втрата елітних якостей козацької старшини у 1663–1645 рр. та її політичні наслідки. *Від аристократії до еліти : домодерні та модерні ідентичності ієрархії та середовище правлячої верхівки* : програма та матер. круг. столу. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2021. С. 46–50.
49. Степанков В. С. Лоєвська кампанія українського війська 1649 року: дискусійні та нез'ясовані проблеми. *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2021. Т. 6. С. 60–71.
50. Степанков В. С. Міфи польської історіографії про Хотинську битву 1621 р. та її історичне значення. *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Чернівці, 22–23 жовт. 2021 р.* : тези доповідей. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2021. С. 48–49.
51. Степанков В. С. Новатор вишівського управління. *Анатолій Олексійович Копилов. Особистість у вимірі епохи. Спогади. Дослідження* / [уклад.: В. Дубінський, В. Степанков]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 3. С. 26–46.
52. Степанков В. С., Комарніцький О. Б. Олександр Завальнюк: бібліографічний портрет яскравої особистості, талановитого вченого, визначного педагога і менеджера вищої освіти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Т. 33 : До 70-річчя від дня народження професора Олександра Завальнюка. С. 9–41.
53. Степанков В. С. Олександр Михайлович Завальнюк : біографічний портрет. *Олександр Михайлович Завальнюк: талановитий історик, педагог, менеджер* : біобібліогр. покажч. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. С. 5–29.
54. Степанков В. С. Переднє слово. *Анатолій Олексійович Копилов. Особистість у вимірі епохи. Спогади. Дослідження* / [уклад.: В. Дубінський, В. Степанков]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 3. С. 3–4.

55. Степанков В. С., Степанков В. В. Пилявецька битва 1648 року: чинники поновлення воєнних дій та проблеми локалізації її місця й розташування таборів українського і польського військ. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 9 : На пошану члена-кореспондента НАН України С. В. Віднянського. С. 108–140.
56. Степанков В. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр.: хто і коли її розпочав. *Хотин–1621: 400 років пам'яті* : збір. наук. праць. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 9–27.
57. Степанков В. С., Дубінський В. А. Практична підготовка студентів-істориків до майбутньої інноваційної професійної діяльності (з досвіду роботи історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). *Професійна підготовка фахівців в Україні: Історія і сучасність* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, присвяченої 50-річчю від дня створення Подільського соціального навчально-реабілітаційного соц.-екон. коледжу. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2021. С. 127–137.
58. Степанков В. С. Професіоналізм і мужність : спогад-есе у «Вінок Пам'яті» Бориса Кушніра. *Проблеми дидактики історії* : збір. наук. праць. Кам'янець-Поділ. : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 12. С. 20–31.
59. Степанков В. С., Степанков В. В. Роль Хотинської кампанії 1621 року у трансформації козацької старшини в українську політичну еліту (1621–1638 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Т. 34. С. 150–180.
60. Степанков В. С. Чи існує проблема пошуку місця локалізації Пилявецької битви? Спроба відповіді. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збір. за підсумками звіт. наук. конференції викл., докторантів і асп. : у 3 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип. 20, т. 1. С. 61–62.

Дослідницький вимір професора Валерія Степанкова

61. Степанков В. С. «Щоденник канцелярський» Я. Радзевілла як джерело дослідження внутрішньополітичного становища України у листопаді 1651 – січні 1652 рр. *Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, між-національні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі* : програма та тези доповідей VI Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 20–23 жовт. 2021 р. Київ : Ін-т історії України НАН України ; Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. С. 81–85.

2022

62. Степанков В. С. Газін Володимир Прокопович. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 236–237.

63. Степанков В. С., Степанков В. В. Методологічні підвалини національно-патріотичного виховання в освітньому просторі України: еволюція, проблеми та шляхи їх розв'язання (2009–2022). *Проблеми дидактики історії* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 13 : На пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. С. 30–55.

64. Степанков В. С. Особистість кипучої вдачі: учений-ерудит, педагог, громадянин (до 70-річчя Олександра Головка). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 10 : На пошану доктора історичних наук О. Б. Головка. С. 9–68.

65. Степанков В. С., Степанков В. В. Польсько-турецька війна 1620–1621 років – міфи й історична дійсність. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія*. Чернівці : Чернів. ун-т, 2022. № 1. С. 89–107.

66. Степанков В., Задорожнюк А. Професор Микола Петров: особистість, учений, педагог, фундатор кафедри історії України (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Т. 38 : До 70-річчя від дня народження професора Миколи Петрова. С. 9–42.

2023

67. Степанков В. С., Степанков В. В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 184–207.
68. Степанков В., Дубінський В. Професор Сергій Копилов: формування й розвиток особистості вченого-педагога та методологічних засад його навчально-методичного доробку. *Проблеми дидактики історії* : збір. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2023. Вип. 14 : На пошану доктора історичних наук, професора Сергія Копилова. С. 3–68.

ПУБЛІКАЦІЇ В ПРЕСІ

2017

69. Степанков В. С. Про засоби гібридної війни ... часів Богдана Хмельницького. *День*. 2017. 12 жовт. (№ 182). С. 1, 7.
70. Степанков В. С. Незасвоєні уроки Майдану. Переекзаменовка : [розмову провела Н. Ярова]. *Подільнин*. 2017. 17 лют. (№ 7). С. 1, 5.

2019

71. Степанков В. С. «Еліта тільки в процесі становлення...». *День*. 2019. 17 верес. (№ 169).

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

72. В. Степанков про Б. Хмельницького. *Чесне слово* : канал Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VnjBPEAzdwg> (дата звернення: 10.11.2023).
73. Валерій Степанков: «Моя зброя – знання та перо!» : інтерв'ю / запитує С. Калуцький. *Кам'янець-Подільський музей* : канал Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pyXhPcXG10I>. (дата звернення: 10.11.2023).
74. Лекції для екскурсоводів – Валерій Степанков по Визвольні змагання в II половині 17 ст. (23.02.2019). *Андрій Засць* : канал Youtube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0jUMM0bfGhg> (дата звернення: 10.11.2023).

2017

1. Будзей О. Студентські роки Степанкова. *Подільянин*. 2017. 15 верес. (№ 37). С. 6.
2. Будзей О. Присвята Степанкову : [про вихід в світ двадцять сьомого тому «Наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки», виданого до 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова]. *Подільянин*. 2017. 29 верес. (№ 39). С. 2.
3. Газін В. П. Людина, вчений, гуру [про Валерія Степанкова]. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 28–32.
4. Двічі почесний: [доктору історичних наук, професору кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Валерію Степанкову вручено атрибуту «Почесного громадянина місті Кам'янець-Подільський», вручено нагороду й присвоєно звання «Почесний краєзнавець України»]. *Подільянин*. 2017. 22 верес. (№ 38). С. 3.
5. З нагоди ювілею – десятки нагород, сотні слів вітань. До 70-річчя від дня народження Валерія Степановича Степанкова. *Фортеця*. 2017. 21 верс. (№ 38). С. 3.
6. Завальнюк О. Степанков Валерій Степанович – професійний історик, патріот, наставник молоді (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 8–27.
7. Копилов С. Історія Речі Посполитої у наукових зацікавленнях В. Степанкова (до 70-річчя від дня народження). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський : Друкарня «Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 32–51.

8. Матях В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В. С. Степанкова. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 232–235.
9. Матях В. Профілі творчого портрета вченого. *Україна в Центральній-Східній Європі* : наук. вид. Київ. 2017. Вип. 17 : Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. С. 23–37.
10. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Поділ. : Друкарня «Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. 478 с.
11. Провідний вчений-історик України й талановитий педагог – Валерій Степанович Степанков (до 70-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності) : біобібліографічний покажчик / Кам'янець-Поділ. нац ун-т ім. Івана Огієнка ; [редкол.: С. А. Копилов (голов. ред), Л. В. Климчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2017. 88 с. (Постаті в освіті та науці).
12. Смолій В. Дослідник ранньомодерної історії України. *Україна в Центральній-Східній Європі* : наук. вид. Київ. 2017. Вип. 17 : Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. С. 15–22.

2019

13. Будзей О. Професор Степанков спростовує. Подолянин : інтернет-газета. 2019. 17 трав. (№ 20).
URL: <https://podolyanin.com.ua/suspilstvo/37364/> (дата звернення: 10.11.2023).

2021

14. Щербатих О. І професори отримують стипендію! : [Професор із Кам'янця-Подільського (Валерій Степанков) ввійшов до числа стипендіатів за видатні заслуги у сфері вищої освіти]. Подолянин. 2021. 01 жовт. (№ 40).
URL: <https://podolyanin.com.ua/education/54662/> (дата звернення: 10.11.2023).

2022

15. Копилов С. Історія Центрально-Східної Європи раннього нового часу в науковому доробку Валерія Степанкова. *Проблеми дидактики історії*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2022. Вип. 13 : На пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. С. 3–29.
16. Копилов С., Боровець І. Теоретико-методологічні засади наукової творчості Валерія Степанкова (до 75-річчя дослідника). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 37. С. 9-32.
17. Щербатих О. На вшанування Степанкова. *Подільчанин* : інтернет-газета. 2022. 22 верес. (№ 39).
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pyXhPcXG10I>. (дата звернення: 10.11.2023).

ЗМІСТ

Передмова	3
Частина I.	6
ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ ДОСЛІДНИКА	
Дитинство. Залюбленість в історію визвольної боротьби українців у революційну добу XVII ст.	6
Перші кроки становлення науковця	8
Формування історика-професіонала	10
Розквіт таланту вченого	17
Частина II.	
ПРОБЛЕМНО-СЮЖЕТНІ ЛІНІЇ У ПРАЦЯХ ЮВІЛЯРА	23
Селянство і соціальна боротьба	23
Козацький стан	28
Українська державна ідея	30
Національно-політична свідомість	39
Політична еліта	43
Постать Богдана Хмельницького	47
Постать Петра Дорошенка	55
Галерея коротких історичних портретів	63
Компарація Української революції з подіями в Європі	72
Українсько-московські взаємини	76

Українсько-річпосполитські взаємини	82
Українсько-турецькі взаємини	86
Українсько-кримські взаємини	89
Взаємини Української держави зі Швецією і Трансільванією	92
Авторські рецепції здобутків української історіографії XIX – початку XX ст.	95
Оцінка висвітлення проблеми у зарубіжній історіографії	99
Дискусії зі сучасними колегами-істориками	103
Післямова	113
Список використаної літератури	115
Бібліографія Валерія Степанкова (2018–2022)	130

Сергій Копилов, Іван Боровець

**ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ВИМІР
ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ СТЕПАНКОВА
(до 75-річчя від дня народження)**

Підписано до друку 30.08.2023 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,61.
Наклад 100 прим. Замовлення № 796.

Видано та віддруковано ТОВ «Друкарня „Рута”»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. (098) 627-00-79, drukruta@ukr.net